

Södertörns högskola | Institutionen för historia och samtidsstudier

Magisteruppsats 30 hp | Etnologi | Vårterminen 2015

Efterlyst och eftertraktad

– En diskursteoretisk studie av sju migranternas erfarenheter från den informella arbetsmarknaden i Sverige

Av: Johanna Övling

Handledare: Mats Lindqvist

Copyright

Denna uppsats är författarens egendom och får ej begagnas för publicering utan författarens eller dennes rättsinnehavares tillstånd.

Abstract

Studien undersöker sju migranternas erfarenheter av att leva och arbeta utan arbets- eller uppehållstillstånd i Sverige. Papperslösa människors arbetskraft efterfrågas på den informella arbetsmarknaden, samtidigt saknar de medborgarskapets sociala, politiska och ekonomiska skyddsnet. Med en diskursteoretisk analys undersöks vilka diskurser om papperslöshet som framträder i informanternas berättelser, hur de förhandlar med diskursernas positioneringar, samt hur deras erfarenheter kan förstås i relation till klass, kön och etnicitet. I studien framgår hur informanterna positioneras som maktlösa, utnyttjade och gömda inom en offerdiskurs och som hot, kriminella och passiva inom en nationell diskurs. Studien visar på olika möjligheter till motstånd mot reducerande diskurser. Bland annat förefaller erfarenheter av arbete möjliggöra motstånd, då det på olika sätt positionerar informanten som ett handlande subjekt.

Nyckelord: Diskurs, Subjekt, Subjektposition, Papperslös, Arbete, Informell arbetsmarknad, Stereotyper, Intersektionalitet, Postkolonialism

Tack

Nidal, Abdal, Daniel, Jonathan, Jared, Munjid, Rabah

INNEHÅLL

KAPITEL 1: INLEDNING	1
Bakgrund	1
Syfte och frågeställningar	3
Forskningsfältet	3
Teoretiska ansatser	4
<i>Diskursteori</i>	4
<i>Nationella och nyliberala diskurser</i>	5
<i>Subjektet i diskursteorin</i>	6
Metod	7
<i>Mötet med fältet</i>	7
<i>Studiens informanter</i>	8
<i>Intervjun som redskap</i>	10
<i>Intervjusituationerna</i>	10
Disposition	12
KAPITEL 2: BEGRÄNSNINGAR & HANDLINGSUTRYMME	13
Erfarenheter av icke-existens	13
Att passera som medborgare	15
En värld utan gränser	16
Papperslöshetens gråzoner	17
KAPITEL 3: UTSATTHET & MOTSTRATEGIER	18
Strategier på den informella arbetsmarknaden	18
Förhandlingar med subjektpositioner	19
Den kompetenta arbetstagaren	21
(O)möjligheter till konfrontation	23
KAPITEL 4: NATIONELLA STEREOTYPER	25
Stereotyper och motbilder	25
Skatten och svenskheten	27
Perspektiv på framtiden	28
KAPITEL 5: INTERVJUN SOM FÖRHANDLINGSSITUATION	30
Positioneringar i intervjuerna	30
KAPITEL 6: AVSLUTANDE DISKUSSION	32
Efterlyst och eftertraktad	32
Förslag på forskning	33
REFERENSER	34
Informanterna	37

KAPITEL 1: INLEDNING

Bakgrund

... han själv säger ”ja, ibland jag blev arg, du måste förlåta mig”. Men nu han är jättesnäll mot mig, jag vet inte varför [skrattar], nu han är jättesnäll. Den här dagen som jag fick uppehållstillstånd, efter ... han är jättesnäll, han tror att han är min bror (Munjid).

När Munjid fick uppehållstillstånd slutade hans chef att skrika åt honom. Han fick även arbeta färre timmar, till högre lön. I övrigt fortsatte arbetet ungefär som vanligt på restaurangen där han arbetat under åren han levde som papperslös i Sverige. Munjids erfarenheter visar på den utsatthet som den oregistrerade tillvaron kan medföra på den informella arbetsmarknaden, i vilken de papperslösas billiga och flexibla arbetskraft efterfrågas (se t ex Khosravi 2006:289). Munjid är en av sju personer vars erfarenheter ligger till grund för följande uppsats. Tillsammans ingår de i den stora och brokiga berättelsen om papperslösa migranternas villkor på den informella arbetsmarknaden i Sverige och världen.

Papperslös är en av flera benämningar¹ på en person som lever i ett land utan tillstånd från staten. Utöver den gemensamma nämnaren är de papperslösa en mycket heterogen skara. En grov indelning kan göras mellan de som väljer att stanna i ett land efter avslag på sin ansökan om uppehålls- eller arbetstillstånd och de som aldrig sökt om tillstånd utan kommit till ett land för att till exempel arbeta inom den informella sektorn, på frivillig eller tvångsmässig basis (2006:290). Hur många människor som lever i papperslöshet idag finns det av förklarliga skäl inga säkra uppgifter på. År 2010 uppskattade Förenta Nationerna antalet papperslösa i världen till 30 miljoner, varav omkring en tredjedel antogs leva i USA (Cohen 2009). Bakgrunden till, och omständigheterna kring, människors papperslöshet varierar i mycket hög utsträckning. Ekonomisk ojämlikhet och en globaliserad ekonomi och arbetsmarknad är några strukturella faktorer som både framtvingat och möjliggjort det höga antalet papperslösa i världen (se t ex Standing 2011).

Även i Sverige saknas tillförlitlig statistik om hur många människor som lever i papperslöshet. Uppskattningarna landar ofta i det vida spannet 10 000 till 50 000.² Av förklarliga skäl saknas det även uppgifter på hur många som arbetar utan tillstånd i Sverige.³ Enligt den fackliga koalitionen Fackligt center för papperslösa, som bedriver en stöttande verksamhet för papperslösa/arbetstillståndslösa personer i arbetsrelaterade konflikter, är hotell och restaurang-, städ- samt byggbranschen överrepresenterade som arbetsgivare bland centrets besökare.⁴ Det är inte tillåtet att förvärvsarbeta i Sverige utan tillstånd, och sedan

¹ För en närmare diskussion om de olika benämningarna, se s. 9.

² Se t ex Socialstyrelsens rapport *Social rapport 2010*, s. 268.

³ Några undersökningar har dock gjorts. Se t ex Fastighetsanställdas förbunds projekt *RITA* från 2008 samt Läkare i världens rapport *Tillgång till vård för papperslösa i elva europeiska länder* från 2009, som bland annat beskriver papperslösas situation på arbetsmarknaden i Sverige och i några andra europeiska länder. Se webbadresser i referenslistan.

⁴ Samtal med en representant för Fackligt center för papperslösa 2015-03-24.

några år tillbaka är det sanktionsbelagt att som arbetsgivare anställa papperslös arbetskraft.⁵ Deras enligt lagstiftningens otillåtna närvaro på den svenska arbetsmarknaden har länge varit föremål för politiska och fackliga diskussioner. Dels eftersom deras utförda arbete anses bidra till lönedumpning, sämre arbetsvillkor och utkonkurrerande av företag med kollektivavtal och laglig arbetskraft,⁶ dels på grund av deras rättslöshet på arbetsmarknaden.⁷

Att som papperslös positioneras som *avvikare* i juridisk mening får direkta konsekvenser, bland annat i form av bristande trygghet på arbetsmarknaden (se t ex Khosravi 2006:289). Även om den papperslösa arbetstagaren potentiellt sett kan anmäla sin arbetsgivare för oskäligen arbetsförhållanden, innebär det ett risktagande som inte bara kan kosta arbetet, utan även innebära deportation. Att inte kunna eller våga rapportera om missförhållanden på arbetsplatsen placerar den papperslösa i en mycket sårbar position, vilket i sin tur har betydelse för vad den papperslösa kan göra och säga (Sigvardsdotter 2012). I den offentliga och politiska debatten talas det ofta *om* de papperslösas närvaro på arbetsmarknaden. Mer sällan ställs frågan till de själva om *deras* erfarenheter. Hur kan det vara att arbeta som papperslös i Sverige? Frågan motiverade Arbetets museum⁸ i Norrköping att starta intervjudokumentationen *Arbeta utan papper*. I egenskap av museets etnolog har jag våren 2015 utfört intervjuer med personer som har egna erfarenheter av att arbeta i Sverige utan tillstånd. Följande undersökning är ett självständigt projekt som görs i anslutning till museets intervjudokumentation och bygger på sju av de insamlade berättelserna.

⁵ Utlänningslagen 20 kap 5§. Se webbadress i referenslistan.

⁶ Se t ex Arbetaren 2008-03-03 "Ordning i reda i stat och på marknad". Se webbadress i referenslistan.

⁷ Se t ex Dagens Nyheter 2015-05-23 "Skuggsamhället mitt ibland oss". Se webbadress i referenslistan.

⁸ www.arbetetsmuseum.se

Syfte

Det övergripande syftet med studien är att undersöka sju migranternas upplevelser av att leva och arbeta i Sverige utan uppehålls- eller arbetstillstånd. Mer specifikt intresserar jag mig för de begränsningar och möjligheter som formar den papperslösas livs- och arbetssituation och hur de förhåller sig till och agerar mot dessa. Utifrån en diskursteoretisk förståelse av identitet avser jag besvara frågor såsom:

Vilka diskurser om papperslöshet framkommer i informanternas berättelser?

Hur förhandlar informanterna med olika subjektpositioner och hur görs motstånd?

Hur kan informanternas erfarenheter förstås i relation till klassbakgrund, kön och etnicitet?

Forskningsfältet

Utgångsfrågan för studien är relativt avgränsad men landar i ett omfattande tvärdisciplinärt forskningsfält om migration och arbete i en globaliserad värld.⁹ Inte minst är gräns- och migrationspolitiken, och dess sociala konsekvenser, ett högaktuellt forskningsområde på en europeisk nivå (se t ex Hansen 2008). Dagligen riskerar människor livet på Medelhavet i hopp om ett bättre liv eller i flykt från konflikter och katastrofer. Som en motvikt till makroanalyserna skildrar etnolog Annette Rosengren några gränsflyktingars egna erfarenheter i boken *Springa på vatten* (2014). De som överlever flykten men inte får uppehållstillstånd i Europa ställs inför situationen att på egen hand finansiera sin tillvaro, utan ett lands sociala, politiska och ekonomiska skyddsnet. Några journalistiska reportageböcker på temat i en svensk kontext har skrivits de senaste åren, däribland Kristina Mattsons *De papperslösa och de aningslösa* (2008), Kari Molins *Berättelser från det gömda Sverige* (2010) och Stina Blomgrens *Svart notis* (2008). Böckerna skildrar på olika sätt de papperslösas arbets- och vardagsliv i Sverige, utifrån deras egna erfarenheter men även utifrån till exempel fackens, företagets och de ideella organisationernas perspektiv. Som journalistiska kritiska samtidsskildringar fyller de en viktig funktion, men de ersätter inte behovet av humanistisk forskning på ämnet – vilket det enligt mina efterforskningar tycks råda brist på i en svensk kontext. Tre undantag som jag funnit värdefulla för den här studien är sociologen Helena Holgerssons avhandling *Icke-medborgarskapets urbana geografi* (2011), kulturgeografen Erika Sigvardsdotter avhandling *Presenting the absent* (2014) och migrationsforskaren Shahram Khosravis (2006) forskning om papperslösas situation i Sverige. Deras forskning tillför på olika sätt kunskap om de konsekvenser som rådande politiska och juridiska system kan ge upphov till för den enskilda papperslösa individen.

Vad har då etnologisk forskning att tillföra ämnet? Etnologins styrka ligger bland annat i närheten till och de många gånger täta beskrivningarna av det empiriska materialet. I den reportagelikhanda boken *Vinna eller försvinna – om flykt, asyl och hjälpare* (2009) undersöker etnolog Annette Rosengren asylsökandes situation på en flyktingförläggning i

⁹ En omfattande översikt görs t ex i *The Age of Migration*, Castles m.fl. 2014.

Sverige genom intervjuer och deltagande observation. Även om boken metodologiskt och ämnesmässigt ligger nära den här studien, har jag i högre utsträckning tagit avstamp i etnologiska studier som på ett tydligt sätt sammanlänkar empirin med övergripande strukturer och maktperspektiv. Som exempel kan nämnas etnolog Fataneh Farahanis (2011) forskning om iranska manliga migranter i Stockholm, London och Sydney, socialantropologen Susan Bibler Coutins (2003) studie av papperslösa salvadoraners livssituation i USA och etnolog Beatriz Lindqvists (2014) studier av baltiska migrantkvinnors villkor på den informella arbetsmarknaden i Sverige. Min studie landar till viss del även i det etnologiska arbetslivsforskningsfältet, som i hög utsträckning fokuserat på vardagsliv, identitet och meningsskapande i övergången från jordbrukssamhälle till industrisamhälle till kunskapssamhälle.¹⁰ För min studie har jag framförallt funnit det värdefullt att ta del av diskursanalytiska infallsvinklar på arbete och identitet (t ex Martinsson 2006, Lindqvist 2012, Sjöstedt Landén 2012). Sammanfattningsvis kan konstateras att etnologiska empirinära studier som undersöker papperslösas tillvaro i Sverige, på arbetsmarknaden och i tillvaron i stort, har viktig kunskap att tillföra det större forskningsfältet migration, arbete och identitet.

Teoretiska ansatser

Studien bygger på en diskursteoretisk analys i kombination med ett intersektionellt perspektiv på makt och identitet. Nedan tar jag upp studiens mest centrala begrepp.

Diskursteori

Studiens diskursteoretiska analys tar sin utgångspunkt i en poststrukturalistisk idétradition, närmare bestämt i statsvetarna Ernesto Laclau och Chantal Mouffes postmarxistiska verk *Hegemonin och den socialistiska strategin* från 1985. I det inflytelserika verket gör de upp med den marxistiska idén om att det existerar objektiva samhällsklasser (2008). Deras diskursteori har sin utgångspunkt i alltings *diskursivitet* och *kontingens* vilket innebär en syn på samhället och identiteters betydelser som under ständig förhandling. Utifrån detta perspektiv betraktas klassidentiteter, såsom *arbetarklassen*, och politiska rörelser, såsom *marxismen*, som något som görs och inte på förhand är (2008:11–13). I linje med Laclau och Mouffe och med referens till Michel Foucault (2002) betraktar jag makt som decentraliserad och relationell och tar därmed avstånd från en syn på makt som definierad utifrån en dikotomisk relation mellan förtryckare och förtryckt. Utifrån ett diskursteoretiskt perspektiv är det diskurserna som konstruerar sanningar, det vill säga tillfälligt fixerade sätt att ”tala om och förstå världen” (Winther Jørgensen & Phillips 2000:7).

En diskurs kan beskrivas som en kontingent struktur av tecken vilka får sin betydelse när de genom artikulationer sätts i relation till varandra genom uteslutning av andra möjliga relationer. Även om språket är centralt inom diskursteorin betraktar jag, i linje med Laclau och Mouffe, även det icke-lingvistiska som diskursivt (Laclau & Mouffe 2008:162, Laclau 2007:68). En handling, utsaga eller materiellt ting har enligt diskursteorin ingen betydelse a

¹⁰ För en ambitiös översikt av den etnologiska arbetslivsforskningen se *Moved by relocation*, Sjöstedt Landén 2012.

priori, utan konstitueras alltid i diskursen, det vill säga tillskrivs betydelse i relation till andra tecken (Laclau 2007:68–69). Även om diskurserna strävar efter tillslutning, efter att låsa fast tecknens betydelser och relationer, så kan de aldrig bli totala. Följden blir en ständig kamp mellan diskurserna om att definiera samhällsfenomen och identiteter. Varje artikulation bör alltså betraktas *både* som en potentiell reproducering och som en förändring av diskursen, beroende på hur tecknen sätts i relation till varandra. Med diskursteoretiska redskap kan forskaren studera kampen om betydelsefixering samt vilka sociala konsekvenser dessa kamper kan medföra (Winther Jørgensen & Phillips 2000:31–36).

Nationella och nyliberala diskurser

Även om diskursen aldrig är total finns det diskurser som mer än andra vunnit särskilt stark ställning. Att en diskurs *uppfattas* som sann beror på att den genom en hegemonisk process vunnit objektiv status (2000:44). Ett exempel på en diskurs som vunnit närmast objektiv status är den nationella diskursen. I följande studie är den nationella diskursen märkbar eftersom papperslösheten är ett resultat av den rådande politiska och juridiska samhällsordning som bygger på nationella territorier och gränser däremellan. I denna diskurs kan medborgarskapet förstås som en slags *nodalpunkt*, det vill säga ett särskilt centralt tecken som de andra tecknen i diskursen, såsom rättigheter, skyldigheter och föreställningar om nationsidentitet, förhåller sig till (2000:33). Men politiska system förändras, nya utslutningar och inneslutningar görs och gränser förskjuts. Ska till exempel papperslösa få sluta kollektivavtal, ha rätt till vård och skola? Även om de frågorna inte störtar nationalstatssystemet så ruckar de på gränserna mellan, och betydelsen av, medborgare och icke-medborgare och synliggör därmed att det objektiva, det som ofta tas för givet, i själva verket är politiskt och kontingent.

Papperslös, icke-medborgare, irreguljär immigrant, tillståndslös, illegal invandrare, deportabel och gömd är några epitet som används för att benämna människor som lever i Sverige utan tillstånd. Att begreppens betydelser och användning varierar över tid och i olika kontexter synliggör att migration är ett politiskt fält där aktörer försöker ordna samhället och definiera papperslösheten på skilda vis (2000:43). Det kanske tydligaste exemplet på denna diskursiva kamp om betydelser är begreppet *illegal migrant*, som bygger på dess motsats *legal migration*, eftersom det tillskriver den papperslösa en kriminell identitet (Qvist m.fl. 2013:61). De papperslösa människornas närvaro i landet bryter förvisso mot nationalstatens gällande regelverk, men som socialantropologen Shahram Khosravi (2008) skriver är det inte detsamma som att det bryter mot ”det allmänna rättsmedvetandet, eller mot allmän moral och etiska normer” (2008:81). Invändningar finns även mot begreppet papperslös som härstammar från franskans *sans papier* [utan papper] eftersom avsaknad av identitetshandlingar inte per automatik innebär att personen inte har rätt att befinna sig i Sverige (Khosravi 2006:285). Dessutom har begreppet en reducerande innebörd som osynliggör den heterogenitet som i själva verket karakteriserar de papperslösa i världen. Men då papperslös är ett begrepp som ofta används av de papperslösa själva¹¹ har jag valt att använda det i studien och för den språkliga variationens skull ibland varvat med *icke-medborgare*. Som jag diskuterar närmare

¹¹ Se textorganisationen Papperslösa Stockholm.

på sida 14 skiljer sig studiens informanter åt gällande deras asylmässiga omständigheter. Detta innebär att jag använder begreppet papperslöshet i betydelsen icke-medborgare utan tillstånd att arbeta i Sverige.

Den mycket heterogena skaran arbetande papperslösa i Sverige och världen är inte bara en produkt av en rådande nationalstatsordning utan möjliggörs också av en nyliberal diskurs i vilken vinsten är en nodalpunkt. Enligt utvecklingsekonomen Guy Standing (2011) har den globala, nyliberala ekonomin bidragit till framväxten av en helt ny samhällsklass som han benämner som *prekariat* och vars arbetsmarknad kännetecknas av tillfälliga, osäkra och flexibla anställningar. Till skillnad från industrisamhällets *arbetarklass* saknar prekariatet en kollektiv (såsom facklig) solidaritet och yrkesbaserad identitet samt existerar i alla möjliga samhällssektorer (2011:24–25). De papperslösa migranterna är enligt Standing vår tids mest utsatta form av prekariat då de tvingas leva i den informella ekonomin utan politiska, ekonomiska och sociala rättigheter (2011:146ff). Samtidigt som den nationella diskursen utestänger icke-medborgare har det ekonomiska systemet inte bara möjliggjort, utan även gjort sig beroende av deras utförda arbete inom den informella sektorn.

Subjektet i diskursteorin

Utifrån den poststrukturalistiska idétradition som diskursanalysen representerar betraktar jag subjektet som splittrat, det vill säga att det *görs* genom att positioneras i olika diskurser. I linje med Laclau och Mouffe (2001:171) gör jag ingen etymologisk skillnad på begreppen subjekt och subjektposition. När jag använder begreppet identitet i studien åsyftar jag informantens *identifiering* med en eller flera subjektpositioner (Winther Jørgensen & Phillips 2000:51). Att positionen papperslös görs i relation till andra positioner inom diskursen blir inte minst tydlig i den nationella diskursen. När en person får avslag på sin asylansökan från Migrationsverket *görs* hen till papperslös i relation till de med tillstånd att vara i landet. Den person som saknar tillstånd att vara i Sverige positioneras som *utlänning utan uppehållsrätt* trots den stora heterogenitet som kännetecknar papperslösa individers omständigheter och förutsättningar.

Denna kollektiva positionering görs genom reducering, på så vis att icke-medborgarskapet osynliggör olikheter såsom klasstillhörighet, kön och etnicitet (Winther Jørgensen & Phillips 2000:51–52). I antologin *Representation* (2013) använder sociologen och kulturteoretikern Stuart Hall begreppet *stereotypisering* för att förklara hur minoritetsgrupper reduceras till ett fåtal ofta överdrivna och samtidigt förenklade karakteristika. Med dikotomiska klassifikationer såsom normal-onormal eller acceptabel-oacceptabel utesluts den stereotypiserade gruppen från majoritetsamhället och görs till *de andra* (2013:247–249). Den postkoloniala forskningstradition som Hall representerar, och som är av betydelse för den här studien, exemplifierar detta väl. Med ett postkolonialt perspektiv kan forskaren undersöka hur koloniala diskurser, som bygger på föreställningar om skillnader mellan de ”civiliserade/moderna” vita i väst och de ”ociviliserade/omoderna” bruna och svarta i syd/öst, fortfarande präglar människors sätt att tala och tänka om världen (Thörn 1999:16, Habel 2012:52). Att svenskhet, och även europeiskhet, ofta sammanlänkas med vithet, exemplifierar hur postkoloniala diskurser ger direkta konsekvenser, till exempel i form av diskriminering

och exkludering av icke-vita medborgare i Sverige (Hübinette m.fl. 2012). I studien avser jag att undersöka vilka karakteristika som sammanlänkas med positionen papperslös.

I studiens intervjuer positionerades jag som medborgare i relation till informantens icke-medborgarskap, men det innebar inte att dessa två positioner var de enda tillgängliga eftersom sociala situationer består av flera diskurser tillika möjligheter för positionering. Att subjektet positioneras av flera diskurser parallellt benämns inom diskursteorin som att subjektet är *överdeterminerat*. Ofta existerar de olika subjektpositionerna parallellt utan konflikt, men ibland uppstår *antagonism* positionerna emellan (Winther Jørgensen & Phillips 2000:48–51). Att vara akademiker och papperslös arbetare skulle potentiellt sett kunna ge upphov till antagonism, för att ge ett exempel. Subjektets överdeterminering är av central betydelse för min studie eftersom det möjliggör en analys av informanternas hantering av, och motstånd mot, positioneringen papperslös. Ett potentiellt motstånd skulle exempelvis kunna handla om att informanten tar avstånd från positionen papperslös genom att positionera sig med en annan subjektposition.

Undersökningen av informanternas förhållningssätt till, och motstånd mot, positionen papperslös vilar även på en *intersektionell* förståelse av maktens komplexa karaktär, det vill säga att kategorier såsom klass, kön, ålder, sexualitet och etnicitet i samverkan påverkar subjektets handlingsutrymme och privilegier. Det intersektionella perspektivet strävar bland annat efter att visa på olika former av motstånd som diskurser ger upphov till. Genom ett *alteritetstänkande*, det vill säga genom att ge utrymme för motberättelser och uttryck av motstånd mot stereotyper och normer, synliggörs diskursernas kontingens (de los Reyes & Mulinari 2012:93). Överfört på min studie innebär det att jag undersöker hur kategorierna klass, kön och etnicitet på olika sätt samverkar och ges betydelse i informanternas berättelser om sina erfarenheter av arbete och vardagsliv som papperslösa.

Metod

Mötet med fältet

Våren 2015 har jag träffat och intervjuat sju migranter med erfarenhet av att arbeta i Sverige utan tillstånd. Intervjuerna har gjorts inom ramen för Arbetets museums projekt *Arbeta utan papper*, som syftar till att fördjupa kunskapen om hur det kan vara att leva och arbeta i Sverige som papperslös. Under 2015 kommer totalt tjugofem intervjuer göras till projektet. Därefter kommer intervjuerna arkiveras för framtida forskning och projekt inom museets verksamheter. Jag arbetar sedan några år tillbaka som etnolog och arkivansvarig på Arbetets museum. Det innebär bland annat att jag ansvarar för att hitta informanter, göra intervjuer, transkribera och slutligen arkivera intervjuerna. För att hitta personer att intervjua till projektet har jag i första hand vänt mig till asylnätverk och organisationer som på olika sätt stöttar papperslösa. När jag har presenterat projektet har jag framförallt framhållit museets projekt men inför varje intervju även tydliggjort att jag skriver en uppsats utifrån intervjuerna.

“Alla papperslösa kan inte prata, men jag är inte rädd” förklarade en av studiens informanter för mig och sammanfattade därmed en av de största utmaningarna med undersökningen, nämligen att komma i kontakt med deltagare till studien. Om det hade varit lätt att hitta informanter hade jag troligtvis dragit slutsatsen att jag hade dragit fördel av museets projekt, grundat på ett antagande om att museet i högre utsträckning än universitetet kanske betraktas som en institution med möjlighet att påverka allmänheten i olika frågor. I intervjusituationerna hände det några gånger att jag fick frågan hur museet skulle använda materialet för att förbättra papperslösas situation. Framförallt två av informanterna uttrycker en tydlig kritik mot den rådande asyllagstiftningen. Det är viktigt att ha i åtanke vid bearbetningen av materialet att även informanten kan ha ett mer eller mindre uttalat syfte med sin medverkan. Som etnologen Eva Fägerborg (2011) föreslår skulle det exempelvis kunna handla om att informanten betraktar intervjun som en möjlighet att påverka eller övertyga allmänheten i en viss fråga (2011:94). Efter min presentation av museets insamling på Röda korset i Stockholm fick jag frågan ”what’s the benefit?” från en man som hade lyssnat. När jag fick frågor likt dessa svarade jag att projektet förhoppningsvis ökar kunskapen om papperslösas situation på arbetsmarknaden och att det är värdefullt i ett långsiktigt perspektiv, samtidigt medveten om att kunskapsargumentet inte är ett svar på den utsatthet och frustration som många papperslösa lever med idag.

En representant från Röda korsets verksamhet för papperslösa berättade att hon har märkt av en viss trötthet från verksamhetens deltagare inför externa förfrågningar om intervjuer. Mot bakgrund av tidigare forskning skulle denna trötthet eller ovilja inför att bli intervjuad kunna förstås som en trötthet eller ovilja inför att bli representant för de *utsatta* migranterna som likt andra kollektivt tillskrivna identiteter är reducerande (jfr Kaijser & Öhlander 2011:68–69). Under intervjudokumentationen fick jag ett samtal från en journalist på Dagens Nyheter. Han berättade att han arbetar med ett stort projekt om slavliknande förhållanden på arbetsmarknaden och frågade om jag hade några informanter som han skulle kunna få intervjua. Frågan påminde mig om syftet med följande studie. Även om jag, vilket jag berättade för honom, tagit del av ett flertal berättelser om slavliknande förhållanden på arbetsmarknaden anser jag det värdefullt att ge informanten mandatet att själv formulera och sätta ord på sina erfarenheter. Styrkan med etnologiska intervjuer är att de med sin ofta öppna karaktär ger utrymme för nyanserade berättelser och motberättelser, som i det här fallet kan innebära motstånd mot de diskurser som positionerar den papperslösa.

Studiens informanter

Svårigheten att hitta deltagare till studien bidrog dels till att jag inte kunde göra ett selektivt urval avseende exempelvis kön, ålder och yrkeserfarenheter, dels till att jag breddade urvalskriteriet gällande informantens asylstatus. Empirin består av sju djupintervjuer med män i den ungefärliga åldern 20–40 år, varav tre har fått uppehållstillstånd i Sverige det senaste året, en befinner sig i asylprocess, två är papperslösa och en har tillfälligt uppehållstillstånd i Italien men lever i Sverige. Samtliga har erfarenhet av att arbeta i Sverige utan tillstånd. Deras geografiska, socio-ekonomiska och asyrlättsliga bakgrunder skiljer sig åt, även om flera kommer från Afghanistan och kom till Sverige från fattigdom, i hopp om ett bättre liv. Att studien enbart består av manliga informanter har sin förklaring i det begränsade urvalet, jag

har helt enkelt intervjuat de informanter jag kommit i kontakt med. Det är dock relevant att reflektera över varför det har varit så svårt att komma i kontakt med papperslösa kvinnor med erfarenheter av arbete. Både Röda korsets mötesplats för papperslösa och Fackligt center för papperslösa har berättat att de har en kraftig överrepresentation av manliga besökare. En asylrättsorganisation som jag har varit i kontakt med har uppgett att de träffar många kvinnor i sin verksamhet, men att få uppger att de arbetar.

Redan i ett tidigt skede av studien blev det tydligt att den samtida migrationen kännetecknas av gråzoner. Från både Röda korsets mötesplats för papperslösa och Fackligt center för papperslösa har jag blivit informerad om att ett flertal av deras besökare är EU-migranter med olika former av uppehållstillstånd i ett annat europeiskt land. Enligt Dublinförordningen¹² måste den asylsökande söka asyl i det första ankomstlandet i Europa. Detta bland annat för att motverka att en person söker asyl i flera länder. Med hög arbetslöshet i länder såsom Italien och Spanien, väljer många att söka sig till andra europeiska länder, även om det kan innebära arbete utan tillstånd. Denna växande skara migranter i Sverige befinner sig i en asylmässig gråzon mellan papperslöshet och EU-medborgarskap.¹³ Jag träffade en av studiens informanter, Abdal, i samband med min presentation av projektet på Röda korset. När Abdal berättade om sin situation som EU-migrant med tillfälligt uppehållstillstånd i Italien, kändes det självklart att inkludera honom i studien. På liknande sätt resonerade jag efter intervjun med Jonathan. Tillsammans med sin familj fick han avslag på sin asylansökan för ett antal år sedan, men av olika anledningar sköts deportationen upp. Under flera års tid levde familjen i ett slags mellanrum, som icke-medborgare men med viss ersättning från Migrationsverket. Även om Abdals och framförallt Jonathans omständigheter skiljer sig åt från övriga informanter, har jag valt att inkludera deras berättelser i studien eftersom deras erfarenheter av arbete påminner om den papperslösas utifrån ett arbetsrättsligt perspektiv.

Jag har tidigare föreslagit att svårigheten att hitta informanter kan tänkas bero på en ovilja inför att tillskrivas den kollektiva identiteten papperslös. Det bör nog också förstås som ett uttryck för den otrygghet som är förenad med papperslöshet, och då syftar jag inte enbart på risken för deportation utan även på risken att bli av med arbetet. Intervjuerna är känsloladdade. Vissa på ett mer återhållsamt sätt, andra mer expressivt. Berättelser om flykt, förtryck, utsatthet och systemkritik varvas med dråpliga händelser, ironiserande humor och glädje över ett arbete, eller ett uppehållstillstånd. Kanske särskilt laddade är de berättelser som förmedlades utifrån en papperslös position. I dessa berättelser saknas den positiva dramaturgi som kännetecknar de övriga i och med att de berättas utifrån en trygg(are) utgångspunkt som en följd av Migrationsverkets godkännande. Det är möjligt att det ger de sistnämnda ett större utrymme i intervjusituationen och mer tillrättalagda berättelser jämfört med dem som befinner sig i papperslöshet. Jag har samtidigt noterat att oavsett asylstatus har flera informanter försäkrat sig om att deras medverkan är säker, till exempel genom att förtydliga att information om arbetsgivaren inte ska offentliggöras. Samtliga informanter återger situationer när de på grund av sin papperslöshet inte har kunnat protestera mot dåliga arbetsvillkor. Det är möjligt att intervjuerna fungerade som en slags plattform där återhållna känslor kunde

¹² Se webbadress till Migrationsverkets beskrivning av Dublinförordningen i referenslistan.

¹³ Dagens Nyheter 2015-05-23 "Skuggsamhället mitt ibland oss". Se webbadress i referenslistan.

kanaliseras, och kanske särskilt för dem som levde i papperslöshet vid tiden för intervjun (jfr Kaiser & Öhlander 2011:94). I samband med intervjuerna har informanterna fått lämna ett skriftligt samtycke till att deras berättelse arkiveras på Arbetets museum för forskning och annan verksamhet på museet. Med anledning av den osäkra situation som några av informanterna befinner sig i har jag valt att ge samtliga fiktiva namn. Några citat har i viss utsträckning censurerats för att undvika igenkänning.

Intervjun som redskap

Den etnologiska intervjun kännetecknas av fria ramar, men denna frihet omfamnar inte de etiska riktlinjerna. Att intervjun och användningen av materialet görs med hänsyn till informantens integritet samt att informanten har full förståelse för hur materialet ska användas är av högsta vikt (Ehn & Löfgren 1996:129). Den samtyckesblankett jag hade med mig från museet var till stor nytta eftersom den konkretiserar syftet med intervjun. Två intervjuer gjordes på engelska och fem på svenska. Intervjuerna som är gjorda på engelska är översatta till svenska i studien. Språket utgjorde märkbara svårigheter i framförallt två intervjuer och några informanter sade sig vara begränsade av att inte tala sitt modersmål. Även om transkriptionen av intervjuerna gick förhållandevis bra fick jag ibland utelämnade otydliga ord och meningar för att säkerställa att jag inte gav utrymme för egna tolkningar. En intervju är utförd med hjälp av en icke-professionell tolk. Eftersom jag inte kan verifiera översättningens exakthet har jag valt att återge innehållet utan direkta citat, och även inkluderat icke-lingvistiska uttryck i analysen av intervjun.

Bortsett från de strikta etiska riktlinjerna kan den etnologiska intervjun formas på det sätt som passar studiens kunskapsmål bäst (1996:134). Följande studie är utförd med en semi-strukturerad frågeguide. Jag inledde varje intervju med den öppna frågan ”när och varför kom du till Sverige?” för att ge utrymme för informanten att fritt forma sin berättelse innan jag ledde in intervjun på mina frågor. Mot bakgrund av den inledande frågan kom några intervjuer att i hög utsträckning handla om informantens livssituation i stort. De flesta frågor kretsade kring informanternas erfarenheter av arbete och sträckte sig från mycket konkreta frågor om arbetstider, arbetsmiljö, löner, kollegor och arbetsuppgifter till mer abstrakta frågor om synen på arbete och tankar om framtiden.

Intervjusituationerna

En utgångspunkt för etnologisk forskning är att intervjun formas av kontexten i vilken den utförs (Fägerborg 2011:92ff). Under intervjuarbetet blev det märkbart att platsen för intervjun hade viss betydelse för de berättelser jag fick ta del av. Den intervju som utmärker sig mest i intervjumaterialet skiljer sig också rent metodologiskt från övriga genom att den gjordes hemma vid mitt köksbord, var cirka två och en halv timme lång och hör till ett av de mest personliga mötena. Efterföljande intervjuer gjordes av praktiska skäl på olika offentliga platser men i avskilda rum, såsom på Röda korset i Stockholm och på Arbetets museum i Norrköping. Det är rimligt att anta att en inbjudan till ett hem ger andra associationer och förväntningar på samtalsinnehåll, karaktär och syfte än ett möte i en institutionsmiljö. Även om jag upplevde att jag fick mycket god och förtrolig kontakt med samtliga informanter

upplever jag att några formades av den formella miljön, genom att de blev kortare och mindre avslappnade.

Det diskursteoretiska ramverk som följande studie tar avstamp i ger goda redskap för att undersöka hur intervjun som social situation formar inte bara berättelsen utan också forskarens analys av densamma. En diskursteoretisk utgångspunkt är att ingen, inte heller forskaren, kan komma bortanför diskurserna. Det finns så att säga ingen neutral utgångspunkt från vilken världen kan betraktas och analyseras. En utmaning kan vara att distansera sig från de diskurser som man som forskare är en del av, eftersom de lätt framstår som självklarheter. Samtidigt är det just självklarheterna, de förgivettagna diskurserna, som ska undersökas (Winther Jørgensen & Phillips 2000:28). Med ett reflexivt perspektiv möjliggörs en viss förståelse för hur forskarens position och erfarenheter påverkar det insamlade materialet och analysen. Det mest uppenbara utgångsläget inför studien var att jag som forskare och museirepresentant skulle intervjua personer med erfarenhet av papperslöshet. Jag har aldrig blivit nekad uppehållstillstånd, levt under rädsla för deportation och tvingats arbeta under gravt undermåliga förhållanden – våra utgångspositioner skiljde sig åt.

Samtidigt är subjekten överdeterminerade. Detta innebär att flera subjektpositioner avgör hur vi blir lästa av omgivningen liksom hur vi förstår och tolkar densamma. Precis som informanten givetvis inte enbart är migrant med erfarenhet av papperslöshet, är jag inte bara akademiker och museirepresentant utan även vit kvinna i trettioårsåldern med svenskt medborgarskap och genom privatlivet förvärvat kunskap om, och engagemang för, papperslösas situation. Det sistnämnda var inget jag framhöll i intervjusituationerna, men jag upplevde det som en tillgång eftersom jag gick in i intervjuarbetet med en enligt mig nyanserad förståelse av de papperslösas situation och en medvetenhet om hur lätt det är att genom ordval och tematik reproducera diskurser. Samtidigt blev det i intervjuerna uppenbart att identiteter görs i relation. Även om jag försökte undvika att positionera informanterna enligt de stereotyper jag ville undersöka, kunde jag inte helt kontrollera vad jag representerade för dem och hur det formade berättelserna. Jag betraktar därför intervjuerna som ligger till grund för studien som en slags förhandlingssituationer om identiteter, vilket i sin tur kan ge kunskap om hur informanterna förhandlar med de karakteristiska positionerna papperslös. Även om exemplen rör sig på mikronivå kan det enligt min mening ge kunskap om hur det kan vara att positioneras som papperslös arbetstagare i Sverige idag. Detta har motiverat mig att ägna studiens avslutande analyskapitel åt att närmare diskutera intervjuerna som sociala situationer.

Disposition

I det inledande kapitlet presenteras bakgrunden till studien, dess syfte och forskningsfrågor, forskningssammanhang, teoretiska ramverk och metod. Kapitel två, *Begränsningar och handlingsutrymme*, fokuserar på informanternas upplevelser av papperslösheten i en vidare livskontext; begränsningar, utanförskap liksom strategier för att vidga handlingsutrymmet. I kapitel tre, *Utsatthet och motstrategier*, undersöks informanternas erfarenheter från den informella arbetsmarknaden; tillvägagångssätt för att få arbete, erfarenheter av arbete och förhållningssätt till arbete. Kapitel fyra, *Nationella stereotyper*, undersöker hur informanterna positionerar sig själva i relation till upplevda föreställningar om den papperslösa arbetstagaren. I kapitel fem, *Intervjun som förhandlingssituation*, visas hur intervjusituationen kan användas som empiriskt underlag i analysen av informanternas förhandlingar med positioner. Kapitel sex, *Avslutande diskussion*, knyter ihop studiens mest framträdande analyser och avslutas med förslag på framtida forskning.

KAPITEL 2: BEGRÄNSNINGAR & HANDLINGSUTRYMME

Följande kapitel fokuserar på informanternas upplevelser av papperslösheten i en vidare livskontext. Här återges upplevelser av utestängning, övervakning och begränsningar, men även gråzoner och strategier för att vidga handlingsutrymmet.

Erfarenheter av icke-existens

Samtliga informanter i studien har erfarenheter av att arbeta i Sverige utan tillstånd. Men medan Jared har levt större delen av sitt liv som papperslös, först i Iran och sedan i Sverige och med mycket begränsad skolgång, växte Jonathan upp i en akademisk medelklassfamilj i Irak och har universitetsexamen. Medan Abdal bodde på Stockholms centralstation första tiden i Sverige spenderade Daniel sin första vecka på hotell och tog varje dag taxi till centralstationen i hopp om att träffa människor som skulle kunna hjälpa honom att hitta ett arbete. Variationen i informanternas bakgrund och omständigheter tydliggör betydelsen av ett intersektionellt perspektiv på deras upplevda begränsningar och möjligheter. Samtidigt visar intervjumaterialet att positionerna inte är konstanta. Daniel flög till Sverige med ett startkapital och ett mål om att arbeta ihop pengar för att kunna slutföra sin läkarutbildning i hemlandet. Ett antal år senare lever han fortfarande i Sverige, men nu utan bostad och som asylsökande för andra gången. Informanternas pendlingar mellan olika positioner – asylsökande med tillfälligt arbetstillstånd, papperslös på den informella arbetsmarknaden och åter asylsökande – ger en bild av den samtida migrationen (Khosravi 2006:290).

Trots empirins diversitet har jag noterat flera beröringspunkter mellan informanternas berättelser. En tydlig gemensam nämnare förefaller vara den existentiella upplevelsen av att ha blivit ifrågasatt som godkänd medborgare. Intervjuernas öppna karaktär gav informanten möjlighet att själv välja om den ville fördjupa sig i sin bakgrund, resa till Sverige och asylprocess. Några valde att ganska snabbt börja berätta om sina arbetserfarenheter medan andra uppehöll sig en längre stund vid resan till Sverige. En av de sistnämnda är Rabah. Han kom till Sverige för ett flertal år sedan och har efter avslag på sin asylansökan levt som papperslös. Intervjun gjordes med hjälp av en tolk. Med anledning av att jag inte förstod Rabahs persiska föll det sig naturligt att jag fäste stor uppmärksamhet vid hans icke-lingvistiska uttryck. Rabah berättar detaljerat och engagerat om den dramatiska flykten till Sverige. Det är en berättelse som bland annat rymmer flera dygns färd i en lastbil utan vatten, långa och utmattande promenader i skogen och medflyktingar som arresteras. Rabah berättar om flykten med gestikulerande kroppsspråk och djupa suckar varvat med skratt. I berättelsen om flykten blir Rabah ett handlande subjekt som trots stora utmaningar på egen hand lyckats ta sig hela vägen till Sverige. När jag senare i intervjun ställer frågor om hans liv som papperslös i Sverige förefaller det som att hans energinivå sjunker, hans röst och kroppsspråk dämpas. Intervjun med Rabah begripliggör på ett icke-lingvistiskt vis hur vi i en och samma sociala situation identifierar oss med olika positioner. Här existerar *den som överlevde flykten* parallellt med *den som blev portad av Sverige*.

Upplevelsen av att *bli portad* beskrivs även i andra intervjuer, däribland Abdals. I metodkapitlet berättade jag om mötet med Abdal som vid tiden för intervjun har tillfälligt

uppehållstillstånd i Italien. På grund av svårigheter på den italienska arbetsmarknaden har han beslutat att leva och arbeta i Sverige. Enligt Dublinförordningen får Abdal inte söka uppehållstillstånd i ett annat europeiskt land än Italien, eftersom han registrerades där efter sin ankomst till Europa. Han får inte heller arbeta i Sverige utan arbetstillstånd. Nedan följer ett längre citat från intervjun med Abdal där han beskriver sin situation. Han berättar:

... du har ingen chans, för när du söker ett jobb: ”Har du svenskt nummer? Har du fyra nummer?” Då, om du inte har fyra nummer har du inget jobb. När du går till Skatteverket, säger han ”okej, har du permanent? Om du inte har permanent är det inte möjligt att ge dig fyra nummer.” /.../ ”Du har ditt [italienska] papper, vi har inte plats för dig, vi har ingenting för dig.” Jag ger dig ett exempel. När, om den svenska polisen tar mig idag kommer dom skicka mig tillbaka till Italien på natten, på natten. Den italienska polisen vill titta på mina papper, sen säger dom ”okej, gå”. Dom har inte plats. /.../ Men Sverige kommer ta mig ”okej, du behöver åka till Italien för du har italienskt uppehållstillstånd” men jag har ingenting där. När du åker till Tyskland, samma sak. När jag åker till Frankrike, samma sak. /.../ Det här är ett riskfyllt liv /.../ Jag tänker i mitt huvud, jag har inget land där jag bor. För jag har inget uppehållstillstånd. Det här är ... du vet du bor i ... på franska heter det signification [mening]. Alla länder: ”åk till Italien”, du kommer tillbaka till Sverige, du åker till Tyskland. Så allt, så det här är ditt liv. Du har ingen plats där du vill säga ”okej, nu bor jag här”, nej. Meningsfullt liv, när du har lite skydd, du har något jobb, du har en plats ... det är meningsfullt liv. Men när du inte har någonting, vi bor på tågstationen. Det här är inte att leva (Abdal, översatt från engelska).

Med tillfälligt uppehållstillstånd i Italien anser Abdal sig sakna möjligheten att leva vad han definierar som ett meningsfullt liv, det vill säga ha ett hem, ett arbete och samhällets skydd. Var han än åker i Europa möts han av budskapet att han inte är välkommen. Det är ett ”riskfyllt” liv, förklarar han. Den slags territoriella hemlöshet som Abdal ger uttryck för kan beskrivas med socialantropologen Susan Bibler Coutins begrepp *icke-existens* [nonexistence]. I boken *Legalizing moves* (2003) undersöker hon papperslösa salvadoraners livsvillkor i USA. Med begreppet icke-existens karakteriserar hon situationen för många av de människor som lever på en geografisk plats där de saknar rättigheter eller lever under hot. Denna tillvaro är inte av nödvändighet sammanlänkad med laglig rätt att vistas på en viss plats, menar Coutin och illustrerar Abdals situation (2003:27ff). Även om han har tillstånd att vistas i Italien känner han sig inte trygg där på grund av rasism och svårigheter på arbetsmarknaden. Istället föredrar han en tillvaro som arbetstagare på den informella arbetsmarknaden i ett land där han saknar de rättigheter som är förenade med uppehållstillståndet.

Abdals erfarenheter visar att medborgarskapet eller uppehållstillståndet inte är en garanti för rättigheter (Khosravi 2006:287). Att faktorer såsom kön, hudfärg och namn kan utestänga medborgare från de nationella privilegierna ger vår samtid och historia ett flertal exempel på. Polisens inre utlänningskontroller är ett modernt exempel på hur icke-vita positioneras som

potentiella icke-medborgare i det offentliga stadsrummet.¹⁴ Coutin menar att icke-existensen skapas genom exkludering och att det i praktiken kan innebära alltifrån dödshot till begränsade rättigheter och samhällsservice. Icke-existensen har alltså inte *en* form, utan ska snarare förstås som en skala av gråzoner (Coutin 2003:27–28), och som något som särskilt aktiveras i utsatta situationer (2003:40ff). Även om rörligheten är konstant för Abdal i den situation han befinner sig i, så gör den sig särskilt påmind och aktiverad i hans möten med europeiska myndigheter, i vilka han positioneras som *utestängd*. Jonathan ger en liknande beskrivning av denna slags icke-existens: ”... du kan inte känna att du är en människa om du inte har permanent uppehållstillstånd här. För du kan inte göra någonting. Var du än går säger dom att du har inget personnummer, du kan inte göra det här. Även dom mest löjliga [silly] sakerna. Även dom mest löjliga, löjliga sakerna.” Socialantropologen Erika Sigvardsson (2012), som studerat papperslösas situation i Sverige utifrån ett fenomenologiskt perspektiv, menar att situationen för papperslösa i Sverige är särskilt begränsande eftersom personnumret används för identifiering i så många sammanhang, även i de mest vardagliga situationer, såsom i videobutiker eller på tåg (2012:155).

Att passera som medborgare

Sedan Dublinförordningen infördes 1997 registreras utomeuropeiska migranternas fingeravtryck i den europeiska databasen Eurodac i första ankomstland i Europa.¹⁵ På så vis regleras vilket land som ansvarar för asylprövningen samtidigt som migranter hindras från att söka asyl i flera länder. I intervjun med Rabah berättar han om hur han med spisplatta och kniv försökte göra sig av med sina Sverigeregistrerade fingeravtryck inför en resa till Norge, där han skulle söka asyl. Rabahs berättelse visar hur den nationella diskursen ges en förkroppsligad, materiell karaktär. Fingeravtrycken blir både ett medel för gränskontroll och en möjlighet för den enskilda individen att överlista systemet. Socialantropologen Shahram Khosravi (2006) har i sina studier av papperslösas¹⁶ liv och villkor i Sverige beskrivit hur själva papperslösheten *gör* dem till brottslingar, inte på grund av en brottslig handling utan genom sin kroppsliga närvaro på en viss plats. I en tillvaro av icke-existens *illegaliserar* vardagslivet genom att närvaron på offentliga platser riskerar leda till avslöjande och deportation (Khosravi 2006:293–294).

Flera av informanterna återger situationer av rädsla för polisen i vardagliga stadsmiljöer och i arbetssituationer. Jonathan berättar om hur fysiskt begränsad han kände sig efter att familjens ärende överlämnats till polisen och de levde i väntan på deportation: ”... när som helst, på gatan, vad som helst kan hända”. Jared skrattar till lite när han berättar att han trodde att polisen hade en bild av honom i sina bilar ”när jag såg polisen på väg och gator jag går till en annan väg eller jag kollar på en annan sida som dom kan inte se mig bra, åh jag var rädd.” Men sedan Jared har fått uppehållstillstånd är han inte rädd för polisen längre. Med förnöjsamt uttryck berättar han om hur han en gång lurade polisen att tro att han var papperslös, efter att han hade fått uppehållstillstånd. Han var på väg till mataffären med några vänner när de fick syn på en polisbil. Jared berättar om hur han medvetet drog luvan över

¹⁴ Se t ex Peter Leanders granskning av polisens inre utlänningskontroller (2014). Se webbadress i referenslistan.

¹⁵ Se webbadress till Migrationsverkets beskrivning av Dublinförordningen i referenslistan.

¹⁶ Khosravi använder termen irreguljär immigrant.

huvudet och tittade åt ett annat håll för att väcka polisens uppmärksamhet. Experimentet får anses lyckat eftersom det resulterade i en polisiär kontroll. Den som tydligast uttrycker strategier för att undvika konfrontation med polisen är Munjid. Han berättar:

Jag var försiktig, jag var försiktig att jag måste inte göra något fel, jag måste vara liksom en normal person, jag måste handla ... kanske jag vet inte polisen en dag dom kommer ... /.../ Det här att man måste inte bråka eller man måste inte göra något fel, kanske ibland, det är några som ibland dom dricker kanske dom är fulla, dom kan inte, kanske polisen kommer på kvällen kanske på lördag, eller söndag. /.../ Ja, men jag själv var, var jätteförsiktig, att jag måste vara försiktig göra allt, när jag är här och där, allt, i centralen, i resecentrum, allt. Det händer ibland, det händer polisen kommer, dom frågar ... ja (Munjid).

I Jareds och Munjids berättelser återges strategier för att *passera* som medborgare. Exemplet visar hur känslan av övervakning och utsatthet leder till vad Khosravi (2006) benämner som *foglighet*. Genom att agera ”normal” och undvika att till exempel bli onykter eller gömma sig bakom luvan på ett *misstänkt* sätt minskar risken för polisiär kontroll. Denna slags disciplinära mekanism får jag anledning att återkomma till i nästföljande kapitel som handlar om informanternas erfarenheter av arbete (Khosravi 2006:296).

En värld utan gränser

Som visat kan den papperslösa individens kroppsliga närvaro utgöra ett riskmoment i en nationell diskurs. Men kroppen tillskrivs även andra betydelser i intervjuerna. Nidal lever som papperslös i Sverige sedan ett flertal år tillbaka. Han ger intrycket av att vara mycket frustrerad över sin situation och uttrycker en stark kritik mot det system som håller honom utanför. Flera gånger i intervjun ifrågasätter han varför han inte blir accepterad av det svenska asylsystemet. Han säger bland annat:

Jag är en människa. Jag kan också leva som en annan människor på världen, som dom lever. Med varandra, som känner varandra som kärlekar. Jag har också hjärta. Jag har allt. Men jag har, och hjärna också, men jag har inte språket, politiken från Sverige eller systemet. Men just att jag har inte en tillstånd i Sverige, polisen jagar mig två gånger (Nidal).

I ovanstående citat kan kroppen förstås som en nodalpunkt i en diskurs om alla människors lika värde. Här framgår hur Nidals kroppsliga tillhörighet i en slags nationsöverskridande gemenskap står i antagonistisk relation till hans avsaknad av uppehållstillstånd. Vid ett annat tillfälle i intervjun ifrågasätter Nidal varför människor drar gränser mellan varandra, och tillägger ”jag tänker gud har inga gränser som ligger mitt mellan människor. Människor är människor.” Nidal refererar på liknande vis till sin kristna tro vid ett flertal tillfällen under intervjun. Det förefaller alltså som att diskursen om människors lika värde även kan förstås som en religiös diskurs. Med sin kroppsliga tillhörighet i världen gör han motstånd mot den nationella diskursen där kroppar stängs ute och jagas av polis. Nidal ställer sig frågande till varför personer som dödat i krig, men ljuger om det i asylprocessen, får uppehållstillstånd medan han som är ärlig får avslag. Utifrån en religiös diskurs kan han positionera sig själv

som människa genom sin fysiska kropp och sin moral, och därigenom återupprätta *jagets värde* som den nationella diskursen berövat honom. I Nidals kritik av nationalstatsystemet artikuleras en alternativ sanning som synliggör den nationella diskursens kontingens. Världen skulle kunna vara organiserad på ett annat sätt.

Papperslöshetens gråzoner

Johanna: Men hur lever du idag?

Nidal: Jag lever verkligen ... bra.

Johanna: Hur ser ditt liv ut?

Nidal: Hur ser ... som en normal människa. /.../ jag har inga papper i Sverige, men jag säger jag lever på bra sätt.

Forskning och journalistiska reportage om papperslösas erfarenheter och livsvillkor är av nödvändighet problemorienterade eftersom papperslösheten per definition är normbrytande. I linje med sociologen Helena Holgersson menar jag dock att det finns en risk med allt för snävt problemorienterade studier. I avhandlingen *Icke-medborgarskapets urbana geografi* (2011) undersöker hon hur ett antal papperslösa personer i Göteborg positionerar sig själva i samhället. Holgersson vill med sin studie ge utrymme för motbilder, som nyanserar dominerande föreställningar om den papperslösas tillvaro i staden. Hon ställer sig delvis kritisk till forskning som enbart fokuserar på de exkluderande praktiker som icke-medborgare lever under, eftersom det riskerar att reproducera diskursen om de papperslösa som *gömda*, och positionera dem som *de andra* i relation till majoritetssamhället (Holgersson 2011:25, 133–135). Som tidigare diskuterats kan den papperslösas tillvaro beskrivas som en slags icke-existens, präglad av bland annat utanförskap och frånvaro av rättigheter. Men gränsen mellan icke-existens och existens bör enligt socialantropologen Susan Bibler Coutin förstås som flytande (Coutin 2003:27). På ett liknande vis beskriver socialantropologen Erika Sigvardsdotter (2014) att den papperslösas tillvaro karakteriseras av både frånvaro och av närvaro. Eftersom papperslösheten innebär en utestängning från lagen och landets administration försvåras möjligheten för den papperslösa att kräva sina mänskliga rättigheter och träda fram som politiskt subjekt – men det innebär inte att den papperslösa inte är *fysiskt* närvarande i samhället och stadsrummet (2014:166–167).

I den här studien vill jag ge utrymme för motstridiga positioneringar som visar hur diskurser både begränsar och möjliggör. Mer konkret handlar det om att inte enbart återge upplevd rädsla och utsatthet utan att också förstå informanterna som handlande subjekt, som genom frustration och motstånd men också kreativitet och humor på olika sätt förhåller sig till sin tillvaro. Även om studien visar hur papperslösheten ger konsekvenser i form av utestängning och otrygghet visar flera exempel på drivkraft till förändring, vilket skulle kunna förstås som ett slags *krav* på tillhörighet (jfr Dahlstedt m.fl. 2013:122). Att Nidal säger sig leva ett liv som en ”normal människa” skulle både kunna förstås som en positionering mot en reducerande föreställning om den papperslösas *gömda* tillvaro och som en bekräftelse på att han lever ett vardagsliv, trots sin papperslöshet.

KAPITEL 3: UTSATTHET & MOTSTRATEGIER

Följande kapitel fokuserar på informanternas erfarenheter av arbete på den informella arbetsmarknaden. Det återger strategier för att få arbete, konkreta erfarenheter av arbete liksom olika förhållningssätt till arbete.

Strategier på den informella arbetsmarknaden

Informanternas arbetserfarenheter är av varierad karaktär. Exempel på arbetsuppgifter som informanterna berättar om i intervjuerna är restaurang- och pizzeriaarbete, reklamutdelning, biltvätt, varuhantering i mataffär, byggarbete, snöröjning och trädgårdsarbete. Flera av informanterna berättar att de har/hade flera arbetsgivare samtidigt och några har erfarenhet av längre anställningar. Intervjuerna återger framförallt undermåliga arbetsmiljöer med exempelvis låga löner, hårt arbete, långa arbetspass och auktoritära chefer. Även om tonvikten ligger på dåliga arbetsförhållanden, skildrar intervjuerna en gråzon av erfarenheter – från mer extrema former av undermåliga arbetsförhållanden till positiva arbetserfarenheter, även om de sistnämnda är undantag. Flera uppger att det kräver hårt arbete för att hitta ett arbete på den informella arbetsmarknaden samt att det är lättare att få arbete i Stockholm än i mellanstora städer. Nedanstående dialog är hämtad från mitt möte med Abdal. Intervjun gjordes på engelska och citaten är översatta till svenska.

Johanna: ... hur hittar du dom här jobben? Frågar du bara folk?

Abdal: Ja, jag frågar folk, jag pratar med vem som helst.

Johanna: Vem som helst?

Abdal: Vem som helst, hur kan jag säga, det finns människor som inte kommer prata med dig, dom människorna tror du vill säga "ge mig pengar". Men när jag ... jag pratar med vem som helst, på tåget, i baren. Varje stad, hur ska jag säga, pratar jag med. För jag behöver hjälpen. Jag säger "det är inte hjälp för pengar eller för mat, jag behöver arbeta".

Till skillnad från de flesta informanter i studien tycker Abdal att han har ganska lätt att få arbete, men det förutsätter samtidigt ett idogt nätverkande. Genom att dela ut sitt telefonnummer till potentiella arbetsgivare gör han sig tillgänglig för arbete vid behov. "... du har inget papper så dom ringer dig ... för du är ledig [free], så du arbetar när han vill", förklarar han. Abdals strategi för att hitta arbete genom nätverkande återfinns i andra intervjuer. En del tycks framförallt vända sig till personer de känner sedan tidigare, medan andra frågar runt *på stan* och på olika arbetsplatser. Språket framställs både som en begränsning och som en möjlighet i navigerandet efter arbete. Medan Abdal upplever sin franska som en försvårande faktor i Sverige, beskriver Daniel spanskan som en tillgång den första tiden "... jag tittade ansikte bara, hela människor, samma färg som jag, jag frågade 'du pratar spanska?'" , förklarar han. Daniel, som har levt länge som papperslös i Sverige men vid tiden för intervjun är asylsökande, lägger stor vikt vid att lära sig svenska. Under lång tid arbetade han som rivningsarbetare inom den informella sektorn, men på grund av sjukdom

kan han inte längre utföra det tunga arbetet. Vid tiden för intervjun läser han svenska och hoppas att det ska underlätta för honom att hitta ett mindre slitsamt arbete som i sin tur kan generera arbets- eller uppehållstillstånd. Även om språket tillskrivs en viss betydelse i jobbsökandet framställs tillgänglighet och kravlöshet som än viktigare fördelar. Nidal vänder sig direkt till mig för att exemplifiera hur den papperslösa söker arbete. De arbetar för lite pengar, berättar han, och fortsätter:

... fråga en gång, kanske du känner någon papperslös på något sätt. Du ringer till honom ”kan du hjälpa mig idag, jag har lite jobb” /.../ ... du säger ”hur mycket du skulle ta då per timma eller per dag?”. Han säger ”jag vet inte, hur mycket skulle du betala?”. Det är de första orden du hör från papperslösa (Nidal).

Den tillgänglighet, sporadiskhet och kravlöshet som är återkommande i informanternas beskrivningar av hur de söker arbete manifesterar *prekariatets* samhällsklass i den nyliberala ekonomin där billig och flexibel arbetskraft efterfrågas (Standing 2011). I en position utan tillstånd att arbeta vet Nidal att hans möjligheter att få sälja sin arbetskraft förutsätter tydliga konkurrensfördelar. Vid ett tillfälle i intervjun jämför Nidal de papperslösas förhållningssätt till arbete med de med medborgarskap eller uppehållstillstånd: ”Dom säger bara ’det finns inte jobb’ men dom *vill* inte jobba. Vet du varför? Därför att dom tänker att dom går i skolan, dom har lite språk över mig.” Enligt Nidal kräver dessa människor att tjäna minst hundra kronor i timmen och tillägger att ”det finns inte såna jobb”. När Nidal förklarar hur han och andra papperslösa anammar arbetsmarknaden, framställs det som rationellt i den nyliberala ekonomi som Standing beskriver, där flexibelt och billigt arbete är satt i system (2011:147). Nidal positionerar sig mot arbetssökande med uppehållstillstånd och utbildning genom att underkänna deras krav på lön, vilande på ett antagande om att de inte har förstått det som papperslösa tvingas att förstå: man kan inte ställa krav. Utifrån denna logik blir individer som Nidal och Abdal kompetenta, gatusmarta arbetstagare som i hård konkurrens, och av livsnödvändighet, har utvecklat strategier för att hitta arbete.

På liknande vis förklarar Munjid att det var hans egen drivkraft som genererade arbete. ”Jag *själv* var nyfiken, jag gick överallt och frågade, även jag kontakt i Stockholm med kompisarna om det finns ja, om det finns jobb. Det var själv jag, det var själv nyfiken, jag frågade allt.” Att Munjid tydliggör att det var hans nyfikenhet som genererade arbete, att Abdal indirekt understryker att han inte tigger pengar och att Nidal porträtterar de papperslösa som strateger på den informella arbetsmarknaden förstår jag som en positionering mot en reducerande föreställning om den papperslösa som *offer* och *hjälplos* på den informella arbetsmarknaden, ett prekariat som enligt den nyliberala marknadens logik inte har möjlighet att själv styra över sin situation. Genom att de positionerar sig själva som handlande subjekt bekräftar de även könskodade förväntningar på dem som män med aktörskap.

Förhandlingar med subjektpositioner

Jonathans berättelse skiljer sig till viss del från övriga informanternas. Dels genom att han aldrig var papperslös i bemärkelsen att han inte fick befinna sig i Sverige, dels genom sin klassbakgrund. Jonathan kom från Irak till Sverige tillsammans med sin fru och sitt barn för ett antal år sedan. Familjen fick avslag på sin asylansökan, men av olika anledningar

fördröjdes deportationen och under flera års tid levde familjen i ett slags mellanrum, som icke-medborgare men med viss ersättning från Migrationsverket. Uppvuxen i en medelklassfamilj med akademiska befattningar och med en egen universitetsexamen blev mötet med den informella arbetsmarknaden i Sverige omvälvande för Jonathan.

Jag träffar Jonathan en solig fredag i en mellanstor svensk stad. När vi börjar intervjun leder han snabbt in samtalet på de tre arbeten han hade *efter* avslaget och *innan* uppehållstillståndet. ”En är väldigt dålig och en är väldigt bra, och en är varken dålig eller bra, precis mittemellan”, förklarar han. Jonathan ger intrycket av att ha förberett sig inför intervjun när han förklarar varför han sökte de tre arbetena. Det första arbetet, på en bilfirma, var svart, varade några veckor och beskrivs som ett på alla sätt dåligt arbete men som motiverades av att han var ”i stort [deep] behov av pengar”. Jonathan beskriver inte behoven så detaljerat, men nämner vid ett tillfälle att ersättningen från Migrationsverket var låg i relation till familjens behov. Han berättar även att hans fru inte arbetade under den här tiden och ger intrycket av att han kände ett ansvar för att finansiera familjens behov. Inför de två efterföljande arbetena sökte Jonathan arbetstillstånd, vilket möjliggjorde för honom att arbeta vitt. Det andra arbetet, som diskare på en restaurang, varade några månader och beskrivs som välbetalt och med bra arbetsmiljö. Det tredje arbetet, som reklamutdelare, varade ungefär ett år och beskrivs som lönemässigt dåligt men motiverades av att han behövde aktivera sig fysiskt under den påfrestande asylprocessen. Stor del av intervjun kretsar kring tiden på bilfirman. Med känsloladdade formuleringar beskriver han hur han blev utnyttjad av sin arbetsgivare i form av låg lön, undermåliga arbetsvillkor och arbetsuppgifter som låg långt bortom det överenskomna. Jag frågade honom om det innebar en stor förändring att börja arbeta vitt på restaurangen, efter att ha arbetat svart på bilfirman. Han svarar:

Ja, självklart, självklart väldigt annorlunda, fullständigt, hundraåttio grader [skrattar]. För du känner att du är mänsklig, du är likställd med andra människor även om ... även om typen av arbete kanske jag kommer ... [skrattar] när jag var i Irak skulle jag aldrig tro att jag en dag skulle arbeta med den här typen av jobb. För även, även att jag vet, även om jag accepterar det här så skulle inte min familj acceptera att ... arbeta i den här typen av jobb. För av vilken anledning spenderade jag då hela mitt liv med att studera och göra någonting? I Irak hade vi en väldigt god situation, så jag, varför måste jag acceptera den här typen av arbete? (Jonathan, översatt från engelska).

Jonathans berättelse ger en bild av migrationens transformativa process, det vill säga att identiteter omförhandlas i relation till den nya sociala och kulturella kontexten. I antologin *Rethinking transnational men* (2013) diskuterar etnolog Fataneh Farahani hur upplevelsen av migrationen delvis formas mot bakgrund av positionen i ursprungslandet. Utifrån sin studie av iranska mäns migration till Stockholm, Sydney och London, och med referenser till Fereshteh Entersharis (1994) studie av iranska män och kvinnor i Sverige, menar hon att män med normativa medelklasspositioner i Iran, utan tidigare erfarenhet av till exempel rasism och homofobi, genomgår en transformativ process när de som migranter för första gången positioneras som *de andra* i relation till majoritetssamhället (Farahani 2013:152). När Jonathan berättar om sina arbetserfarenheter understryker han motiven till varför han, som

han säger, ”accepterade” denna ”typ” av yrken, trots dåliga villkor och låg identifikation. Arbetet som diskare hade aldrig varit möjligt i Irak, förklarar han, men utifrån den situation han befann sig i framställs det som en positiv möjlighet. Även om hans erfarenheter från restaurangen i viss utsträckning har fått honom att omdefiniera sin syn på okvalificerade arbeten är han tydlig med att han inte identifierar sig med dem. I Jonathans berättelse framkommer en antagonistisk konflikt mellan hans identifiering med akademiker-positionen och den arbetare-position, som migrantskapet gett utrymme för. Konflikten förstärks av att han vid ett tillfälle ifrågasätter att, enligt honom, så många migranter i Sverige väljer att arbeta med okvalificerade yrken: ”Det finns ett specifikt arbete för dom, och dom vill inte ändra på den kategorin, dom vill bara arbeta på restaurang, taxi, busschaufförer och städning. Även dom utbildade. Jag förstår inte varför dom gör så.”

Samtliga informanter återger arbetssituationer där de på olika sätt blivit dåligt behandlade av en arbetsgivare, eller utnyttjade som billig arbetskraft, men ingen av beskrivningarna görs med samma uttryckligen affektiva [läs upprörda] uttryck som Jonathans. Jämförelsen mellan Jonathans och övriga informanternas berättelser ska även göras mot bakgrund av att han aldrig var papperslös, och – vilket han även själv kommenterar – därför inte var *lika* utsatt. Givetvis vore det för enkelt att påstå att enbart asylstatus och klassbakgrund avgör hur informanterna upplever och förklarar arbetsrelaterade kränkningar. Snarare är det nog som Fataneh Farahani (2013) föreslår, att tidigare erfarenheter av normativa positioner (såsom klass, kön, sexualitet och etnicitet) ger särskilt påtaglig friktion när de hotas eller omförhandlas. Jonathans berättelse tyder på att även könsspecifika förväntningar på honom som familjeförsörjare utmanades av icke-medborgarskapet. Genom att prioritera den sistnämnda positionen, det vill säga stå för familjens försörjning under asylprocessen, *tvångades* han ”acceptera” yrken och arbetsvillkor som han annars hade underkänt. Exemplet synliggör hur maskulinitetsdiskursen, det vill säga förväntningarna på honom som man, gjorde svartarbetet legitimt. Liknande könsspecifika förväntningar på mannen som familjeförsörjare förekommer i intervjun med Daniel. Precis som Jonathan försörjde Daniel sin fru och deras gemensamma barn under tiden hon bodde i Sverige. Ansvarstagandet för familjen framställs som en förklaring till att han stod ut med det tunga arbetet som rivningsarbetare.

Den kompetenta arbetstagaren

... han själv säger ”ja, ibland jag blev arg, du måste förlåta mig”. Men nu han är jättesnäll mot mig, jag vet inte varför [skrattar], nu han är jättesnäll. Den här dagen som jag fick uppehållstillstånd, efter ... han är jättesnäll, han tror att han är min bror (Munjid).

Munjid hade trots sin papperslöshet kunnat behålla sitt tillfälliga personnummer hos Skatteverket och därför kunnat söka vita jobb. Han hade några arbeten parallellt, på restaurang och med reklamutdelning, och arbetade tidvis sju dagar i veckan. Trots att han hade vita anställningskontrakt fick han arbeta oregistrerade timmar, utöver sin officiella tid. Munjid uttrycker en viss kritik gentemot arbetsgivarens behandling av honom: ”för papperslösa det är svårt ja, arbetsgivaren dom kan göra allt, dom kan ... dom kan kasta, dom kan skrika, dom bråkar med dig”. Samtidigt avdramatiserar han samma beteende när han

jämför arbetsrelationerna med en familj ”... om man ser i en familj ibland kanske mamman och pappan dom måste också skrika på barnen ’du måste göra *det*, du måste göra *det* och *det*’. På samma sätt på arbetsmarknaden, som jobbade svart”. Liknande avdramatiserande förhållningssätt går att finna i andra intervjuer. ”Det är ju inte klokt!” utbrister jag när Daniel berättar om villkoren som rivningsarbetare, varpå han ler och förklarar att han ju faktiskt behövde pengar till familjens mat och hyra. På liknande vis konstaterar Jared att femtio kronor för en hel arbetsdag verkligen är dåligt betalt, men lägger till med glädje i rösten: ”... åh men jag trivs med den där tiden som jag kunde, jag kunde tjäna femtio kronor i dan”. Abdals svar på min fråga om vad han ansåg om sin lön sammanfattar detta komplexa förhållningssätt till arbetsvillkoren: ”den är inte bra för mig, men den är bra”.

Förhållningssättet som informanterna ger uttryck för kan förstås som ett slags *normaliserande* av de undermåliga arbetsvillkoren på den informella arbetsmarknaden, där toleransnivån höjs i takt med desperationen efter pengar till mat. Det kan också ses som ett avståndstagande till positionen *utnyttjad* arbetare. Genom att beskriva maktutövande, låga löner och dåliga villkor som något naturligt, flyttas fokus *från* arbetstagaren *till* den informella ekonomins logik och anställningsvillkoren görs till något opersonligt, vilket i sin tur kan förstås som ett slags (nödvändig) anpassning till en nyliberal diskurs. Normaliseringen av arbetsbördan blir kanske särskilt tydlig i Jareds beskrivning av tiden då han arbetade med trädgårdsarbete hos en privatperson, en erfarenhet som han beskriver i mycket positiva ordalag. Jared som har levt som papperslös större delen av sitt liv och sedan tidig ålder fått lära sig att arbeta snabbt och hårt, berättar hur ”konstigt” det kändes när arbetsgivaren sa åt honom att arbeta långsammare. Han berättar:

... jag kan inte jobba långsamt. /.../ Jag tycker om att jag jobbar [skrattar till] måste så fort och så, men på den där platsen som var pizzeria och affären, alltid dom var inte trivs. Dom sa ”kämpa, kämpa, kämpa, kämpa” och dom tänkte att vi är slav. Och men när jag jobbade på den andra platsen som var svensk, ja varje timma dom säger ”nej, du behöver inte kämpa, sitta, du får ta en paus, du får ta en kaffe, du får ta en kopp kaffe nu” (Jared).

I Jareds berättelse visas hur det tunga arbetet inte bara normaliserats utan även är något han identifierar sig med. Även om han är kritisk till den tidigare arbetsgivarens behandling av honom, framställer han sin förmåga att kunna arbeta snabbt och hårt som en positiv yrkeskunskap som han förvärvat sedan ung ålder. Jareds identifiering med arbetsförmågan förstärks när han berättar om hur hans arbetsgivare jämfört hans insats på gården med det som hennes son utträttat. Arbetsförmågan framhålls även i andra intervjuer, om än på mer eller mindre explicita sätt. Vid ett tillfälle visar Nidal upp sina handflator för mig och säger: ”Jag vill inte tjuva. Men jag vill jobba som en djur. Kolla på mina fingrar. Det här det kommer från jobb.” Nidals demonstration av de arbetsmärkta händerna kan både ses som en protest mot diskursen om den papperslösa som hot och samhällsbelastning, och som en manifestation av hans förmåga och vilja att arbeta.

Medan den papperslösas kropp är ett riskmoment i en nationell diskurs, framställs den snarare som ett positivt laddat redskap i en arbetskontext – eftersom det möjliggör självständighet och

överlevnad på den informella arbetsmarknaden. Framhävandet av förmågan att arbeta kan även förstås som en styrkemanifestation inom en maskulinitetsdiskurs. När jag frågar Jared om han tror att det är lättare eller svårare för papperslösa kvinnor att få arbete svarar han att det är lättare för en man/kille eftersom arbetet är ”svårt”. Man behöver vara stark och kunna arbeta hårt under lång tid, är hans erfarenhet. Jared tror även att det kan vara särskilt svårt för papperslösa kvinnor eftersom ”chefen pratar så dåligt med henne /.../ kanske dom ber om dåliga saker, kanske dom vill ha sex med dom”. Jareds upplevelse av att papperslösa kvinnor är särskilt utsatta på den informella arbetsmarknaden bekräftas av forskning. Bland annat i Shahram Khosravis (2006) studier av irreguljära immigranter i Stockholm och i Beatriz Lindqvist (2014) undersökning av baltiska migrantkvinnors villkor på den informella arbetsmarknaden i Sverige. I studiens inledningskapitel nämnde jag att Dagens Nyheter kontaktade mig under intervjuarbetet för att få tips på informanter med erfarenheter av slavliknande arbetsvillkor i Sverige. I skrivande stund har publiceringen av reportageserien påbörjats. Berättelser om arbetsgivares maktutövande och sexuellt utnyttjande av mongoliska kvinnor synliggör migrantkvinnors särskilda utsatthet på den informella arbetsmarknaden.¹⁷ Studier och reportage likt dessa visar på betydelsen av intersektionella maktperspektiv på migration eftersom det synliggör nivåer av underordning även i de mest utsatta grupperna.

(O)möjligheter till konfrontation

Daniels berättelse om åren som rivningsarbetare är en av de tyngre. Arbetet utfördes på kvällar och nätter och bestod av att med hammare och andra manuella verktyg riva stora byggnader i betong. Efter nattpasset ställde Daniel alarmer på sin mobil för att sova den dryga halvtimmen som hemresan tog. Väl framme gick han hem till sin fru och nyfödda baby. Efter att ha sovit några timmar gick han upp och lagade matlåda för att sedan åka till arbetet igen, sju dagar i veckan. Daniel berättar att han hade både kollegor med och utan uppehållstillstånd på arbetsplatsen, men att de utan tillstånd hade sämre betalt. När jag frågar honom vad hans kollegor med uppehållstillstånd tjänade svarar han:

Kanske etthundrafemtio kronor, jag, min månadslön är halva [skrattar], jag vet, ja sjuttio kronor per lön, dom etthundrafemtio. Han jobbade lite, prata, prata, hela tiden prata, paus, kaffe, drickapaus /.../ två, tre personer som jobbade som papperslös måste göra hela jobbet, hela jobbet (Daniel).

Daniel berättar om hur han och de andra papperslösa på arbetsplatsen fick göra allt det tunga arbetet medan övriga kollegor satt och fikade och pratade under tiden som chefen var borta. När jag frågar honom om han kunde prata med sin arbetsgivare om problemet, svarar han: ”Kanske min chef kan prata med kollegorna, men mina kollegor kan ... kan ringa till polis, ja, problem för mig, problem för mig. Jag kan kämpa i jobb. Kämpa.” Svårigheten att konfrontera orättvisor på arbetsplatsen framkommer mer eller mindre i samtliga intervjuer. Att ställa krav eller påvisa missförhållanden innebär en allt för stor risk för arbetstagaren utan tillstånd eftersom förlorat arbete, eller i värsta fall deportation, kan vara konsekvensen. Nidal förklarar:

¹⁷ Dagens Nyheter 2015-05-25 ”De hotas i jakten på ett drägligt liv.” Se webbadress i referenslistan.

Nidal: Men vi har inte försäkring, vi har inte, tjänar så bra pengar. Vi har inte allt, vi har inte. Vi har inte skrattet på läppen. Dom har ett tillstånd, dom har allt. Dom kan prata lite hårt. Vi kan inte prata hårt.

Johanna: Inte mot chefen?

Nidal: Mot chefen, mot ingen människa.

Även om de dåliga arbetsvillkoren i viss mån avdramatiseras i några intervjuer, som tidigare visat, framkommer kritik mot undermåliga arbetsförhållanden. Ibland explicit formulerat, ibland på mer subtila sätt. En av informanterna, som ger ett sansat intryck under hela intervjun, knyter sina nävar när han berättar om sina erfarenheter av arbetsrelaterade missförhållanden. Jag betraktar de knutna nävarna som en slags symbol för de återhållna motreaktioner som informanterna vittnar om, och som enligt Shahram Khosravi bidrar till en disciplinär mekanism (Khosravi 2006:296). När Daniel förklarar att han inte *kan* berätta för arbetsgivaren om kollegorna som inte arbetar, exemplifierar han en aspekt som enligt Standing (2011) kännetecknar prekariatets samhällsklass, och som skiljer den från industrisamhällets arbetarklass, nämligen frånvaron av kollektiv solidaritet. I Daniels berättelse blir kollegorna snarare ett hot mot hans säkerhet, än en möjlighet till gemenskap och stöttning. Så blir den papperslösa en optimal arbetstagare på den informella arbetsmarknaden i en nyliberal ekonomi som söker flexibel och billig arbetskraft.

Även om det i hög utsträckning framställs som en omöjlighet att konfrontera arbetsgivaren om arbetsvillkoren, förekommer vissa förhandlingssituationer i intervjumaterialet. Rabah berättar om när han fick problem med eksem vid arbetet på bilverkstaden och bad arbetsgivaren att införskaffa handskar. Han fick först ett nekande svar, men när eksemen blev värre och i princip omöjliggjorde Rabah från att arbeta fick han till slut ett par handskar. En mer explicit konfrontation står Jonathan för när han berättar om sitt beslut att sluta arbeta på biltvätten där han upplever sig ha blivit mycket utnyttjad. Med engagemang återger han hur han gick till sin chef och krävde att få ut sin lön: ”Jag sa till honom ’om jag inte får minst 4 500 kronor för de här 25 dagarna, kommer jag skapa problem’ och under den tiden [skrattar till] hade jag verkligen möjligheten att göra något dåligt för honom”. Jonathan berättar inte på vilka sätt han skulle kunna skapa problem om arbetsgivaren inte biföll hans krav, det gjorde däremot Nidal som står för intervjuernas mest uttryckliga konfrontation. Nidal berättar om när hans arbetsgivare en dag meddelade att han skulle ersättas av billigare arbetskraft. Några dagar tidigare hade Nidal samlat bevismaterial om verksamheten, som enligt honom själv skulle kunna innebära stora problem för arbetsgivaren eftersom den avslöjar verksamhetens olaglighet. Nidal berättar om hur han med bevisen som argument deklarerade för sin arbetsgivare: ”nu är det jag som är chefen”. I både Jonathans och Nidals berättelser används moraliska motiv som drivkraft bakom konfrontationen. Genom konfrontationerna positionerar de sig som handlande subjekt som inte bara vinner personlig upprättelse, utan också blir moraliska föredömen som tar avstånd från omoraliskt chefskap och verksamhet.

KAPITEL 4: NATIONELLA STEREOTYPER

Följande kapitel undersöker hur föreställningar om den papperslösa arbetstagaren präglar tillvaron utan uppehålls- eller arbetstillstånd. Fokus ligger framförallt på informanternas förhandlingar med upplevda föreställningar om den papperslösa arbetstagaren.

Stereotyper och motbilder

[När] jag har arbete köper jag min biljett, SL-kort, köper mitt SL-kort, jag betalar mitt eget boende. /.../ När du sover på tågstationen kollar alla som passerar på dig ... för mig, jag gillar inte det (Abdal, översatt från engelska).

Abdal pratar ibland om omgivningens syn på honom som migrant. Att sakna pengar är att sakna samhällets respekt, förklarar han med ett exempel från en kafémiljö: utan kaffepengar är han inte välkommen. Med pengar kan han betala SL-kort och bostad och därmed undvika att bli föremål för omgivningens uppmärksamhet. Abdal, som vid tiden för intervjun har tillfälligt uppehållstillstånd i Italien, berättar om rasismen han har mött på den italienska arbetsmarknaden som försvårat hans möjligheter att få arbete: "... många gillar inte svarta människor". I Italien betraktas han som en som inte *vill* arbeta, som en som vill äta gratis mat och bara "sitta", förklarar han. Att han begav sig just till Sverige berodde delvis på att han hade hört att det skulle vara ett mindre rasistiskt land, "ni har inte så stor skillnad mellan folk" säger han. Liknande erfarenheter återfinns i intervjun med Nidal, som här återger vad han kan få höra när han söker arbete i Sverige:

Dom säger direkt: "det är inte Sverige-problem, ni är problem. Ni kommer tar min jobb. Ni tar mina pengar och skickar utomlands. Ni kommer till Sverige söker asyl, ni sitter hemma och fixar barn hela tiden [skrattar], och tar pengar från skatt. Vi bara betalar skatt, ni bara kommer och hämtar" (Nidal).

Abdal och Nidals berättelser visar hur de utifrån en nationalistisk diskurs med postkoloniala förtecken positioneras som lata och oproduktiva samhällsutnyttjare. Genom sin icke-vita hudfärg och migrantskap görs de till *de andra* och tvingas förhålla sig till bilden av dem själva som ett hot mot majoritetens (medborgarnas) rätt till arbete och välfärd. Utifrån en sådan retorik förflyttas fokus *från* den strukturella nivån, det vill säga en nyliberal ekonomi där billig och flexibel arbetskraft är satt i system, *till* migranterna som utför det billiga arbetet (Standing 2011:147). Nidal och Abdals berättelser bekräftar det som Holgersson konstaterar i sin studie av icke-medborgares tillvaro i Göteborg, nämligen att papperslösa personer i första hand positioneras utifrån sin legala status eller ickeuropeiska utseende (Holgersson 2011:64). Som tidigare visat är det samtidigt av betydelse att uppmärksamma komplexiteter i maktdynamikerna (Farahani 2013). Att faktorer såsom tillgång till arbete, utbildning, språk och socialt och kulturellt kapital också har betydelse för hur en papperslös person positioneras kan exemplifieras med Abdals upplevelse av att arbete och bostad möjliggör för honom att passera obemärkt i omgivningens ögon.

När jag frågar Nidal hur det känns att möta fördomsfulla kommentarer svarar han att "... det är roligt och hemskt, men jag kommer inte bli, aldrig bli ledsen". Nidal pendlar mellan uttryck

av frustration och en slags ironiserande humor över de fördomar han möter. ”Vi kommer inte sitta hemma och chilla och ta pengar från kommunen”, förklarar han och understryker att han inte får någon hjälp med pengar från något håll, utan tjänar dem på egen hand. ”Jag jobbar för lite pengar, varje dag. Tolv timmar jag jobbar, men jag tjänar pengar, trehundra kronor.” Jag har tidigare gett exempel på hur några informanter framhåller sin kompetens att arbeta. Nidals och Abdals berättelser ger ytterligare en bakgrund till denna positionering. Det finansiella stöd som den asylsökande får från Migrationsverket under asylprocessen tas bort en tid efter avslaget. Den som trots allt väljer att stanna i Sverige ställs inför situationen att på egen hand finansiera sitt uppehälle. Att informanterna, trots den ekonomiska utsatthet de upplevt efter avslaget från Migrationsverket, lyckats hitta arbeten och klara sin tillvaro på egen hand kontrasterar mot de nationalistiska, misstänkliggörande positioneringar som Abdal och Nidal ger exempel på. Här uppstår en antagonistisk konflikt mellan deras egen framhållna självständighet och positioneringen av dem som *hot* och *samhällsbelastning*.

Jared beskriver den ekonomiska situationen efter avslaget som mycket svår. Det började en dag i mataffären när han fick lämna tillbaka alla sina matvaror eftersom Migrationsverkets betalkort hade slutat fungera. Han berättar hur han såg på sin situation:

... det var några alternativ som jag tänkte att jag kan gå sitta i vägen och som en tiggare och be om hjälp av människor, och den är väldigt svår. Den är ... det finns ingen svårare än den i världen jag tror, den är väldigt svår att sitta i vägen och kolla på människor ”hjälpa mig”, den är väldigt svår. Och jag tänkte det kan jag inte göra det [skrattar till], och jag började tänka att jag kan göra dumma saker, eller jag kan ... jag kan göra, bli tjuv och så, och jag tänkte det kan jag inte. Och jag tänkte på den att sälja och så, sälja drog och man kan hämta från en annan, Danmark, dom brukar hämta från Danmark. Och [skrattar till], ja, det kommer aldrig som jag kan göra såna saker och det vet jag /.../ Men det finns några människor, det finns många folk som dom kan inte klara sig och dom gör dumma saker. Ja. Och det är väldigt svårt, man kan inte säga nånting om något, eftersom jag har inte, jag vet inte vad har han för situation (Jared).

Jareds återgivning av hur han såg på sina möjligheter att finansiera sin tillvaro rymmer, förutom utsatthet, några tydliga ställningstaganden. Varken tiggeri eller kriminalitet betraktade han som en möjlig inkomstkälla, även om han också är noggrann med att inte döma handlingarna baserat på egen erfarenhet av desperation. Denna gränsdragning mot alternativa inkomstkällor, såsom tiggeri eller kriminalitet, gjordes på eget initiativ av några informanter, och ibland med en tydlig hierarkisk ordning. Nidal berättar att det händer att personer kommer fram till honom på gatan och frågar om han vill sälja droger ”... dom fattar vilken person behöver jobb, vilken person har störst problem i livet” och tillägger med bestämdhet ”jag är en svart människa i Sverige, men jag vill inte det här jobb, bättre om jag tar en burk eller glas i handen går på gator”. Att på detta sätt göra tydliga (moraliska) ställningstaganden om tiggeri eller brottslighet kan ses som en positionering mot föreställningar om migranter som *offer* eller *kriminella*. Men det bör inte enbart förstås som en positionering *mot*, utan även som en identifiering *med* ett handlande subjektet, en aktör som trots sin rättslöshet lever sitt liv i linje med personliga övertygelser och ideal.

Skatten och svenskheten

... jag fick jobba hos några svenskar, men som klippa gräs och klippa träd men jag fick bra betalt, som en svensk. Och dom skulle gärna betala skatt också men jag hade ingen ... papper och så, det var omöjligt att dom betala skatt, men dom ville jättegärna att betala skatt också. Men dom ... det var omöjligt då, men dom betalade så bra och ... sjuttio kronor per timme (Jared).

Jared beskriver tiden som trädgårdsarbetare med positiva ordalag och är noggrann med att understryka att arbetsgivaren gärna skulle ha betalat skatt om det hade varit möjligt. Talet om skatten återfinns i några intervjuer, ofta nämns den i förbifarten men ibland med tydligt positiv laddning som i ovanstående citat. Skattens närvaro kan förstås mot bakgrund av att den är intimt sammanlänkad med arbetstagarens tillstånd att arbeta, men också rättigheter att ställa krav. Daniel berättar om tiden under asylprocessen när han arbetade med arbetstillstånd: ”När jag jobbade, betalade skatt och allt bra, din månadslön kommer varje månad tjugofem. Du kan prata med arbetsledare, säga du har fel du måste betala mig fem timmar mera. Du kan, men du är papperslös du kan inte göra nånting.” Medan Daniel framställer skatten som en slags symbol för en jämlik arbetssituation framstår den snarare som ett argument för inkludering i en nationell gemenskap i Nidals berättelse. ”... trettiofem tusen i skatt jag har betalat till [kommun], men dom vill inte acceptera mig” uttrycker Nidal och skriver in sig i kategorin hederlig skattebetalare när han argumenterar för att han borde ha fått arbetstillstånd, eftersom han med sin arbetsinsats bidragit till samhället.

I Jared och Jonathans berättelser sammanlänkas skatten även med föreställningar om *svenskhet*. Det framgår delvis när Jared beskriver hur hans *svenska* arbetsgivare inte kunde men *ville* betala skatt, men som trots allt gav honom en lön lika bra som för ”en svensk”. Särskilt tydligt blir det dock när Jonathan och Jared jämför *svenskar* och *migranter*. Jag skriver *svenskar* och *migranter* i kursiv stil då det i detta sammanhang snarare sammanlänkas med föreställningar om gemensamma värderingar (och kanske även vithet) än med medborgarskap. Jared och Jonathan drar skarpa skiljelinjer mellan nyss nämnda *kategorier* när de med överensstämmande argumentation förklarar att svenska arbetsgivare är mer måna om att betala skatt och följa myndigheternas regelverk än arbetsgivare med invandrarbakgrund. Jonathan är den som utvecklar resonemanget mest detaljerat, och han gör det mot bakgrund av sin erfarenhet av att ha blivit utnyttjad som arbetskraft på en bilfirma. Med en kraftfullhet i rösten berättar han om beslutet han tog när han slutade på bilfirman: ”Jag kommer aldrig någonsin arbeta med någon immigrant efter det här jobbet, även om jag förblir arbetslös hela mitt liv, men jag kommer aldrig göra det.” Jonathan tillägger att det gäller ”alla sorters immigranter” och fortsätter: ”För jag ... jag såg skillnaden mellan när jag arbetar med svenska människor och när jag arbetade med immigranter. Immigranterna gillar det illegala sättet. Och det är inte bra.” Jonathan resonerar sig fram till att skillnaden kan bero på länders olika företagskulturer. Han konstaterar att (skatte)reglerna för småföretag gör det svårt att bedriva lukrativa verksamheter i Sverige och spekulerar i att det kanske bidrar till migranters benägenhet att anställa svart, lågavlönad arbetskraft. I Jonathans berättelse tillskrivs migrantskapet kollektiva betydelser i kontrast till hans föreställningar om det typiskt svenska. Jonathans avståndstagande och kritik *mot* det beteende som han anser migranterna

representera skulle kunna förstås som en markering mot ett kollektiv som han riskerar att positioneras med genom sin hudfärg. Avståndstagandet bör också förstås i relation till hans identifiering med akademikerpositionen, som diskuterades i förra kapitlet, där bilfirman blir en representation för det han inte vill identifiera sig med, det vill säga tjänstemanna- och arbetaryrken. Slutligen bör beslutet också förstås mot bakgrund av hans erfarenheter av att ha blivit utnyttjad och kränkt på arbetsplatsen och som människa. Genom att ta moraliskt avstånd från arbetsgivaren kan han återupprätta det människovärde som framtogs honom på arbetsplatsen.

Perspektiv på framtiden

... innan jag fått uppehållstillstånd jag aldrig, det kommer aldrig att jag tänker på framtiden, alltid jag tänker på dagen som jag hade. /.../ Men jag tänkte bara på dagen och hur man kan klara mig, hur man kan göra det, hur man får uppehållstillstånd eller nej. [skrattar] Just nu jag har lite flygplats i min hjärna och jag kan tänka på framtiden och vad ska jag göra. Och men jag ska försöka vara en bra person och jag var en tacksam person och jag kan göra nånting som ... det var bra för Sverige, som jag kan jobba och bra på nåt sätt. /.../ Och men jag vet att jag kan inte fortsätta och läsa och det är svårt att gå till universitet och försöka att läsa och bli nån doktor eller tandläkare, det kan inte jag [skrattar], det kan jag inte bli en tandläkare (Jared).

Medan Rabah, Nidal, Abdal och Daniel berättar om sina erfarenheter utifrån en icke-medborgares position, blickar Jonathan, Jared och Munjid tillbaka på en period i livet som de lämnat i och med uppehållstillståndet. Detta innebar att även svaren på min fråga om vad de vill arbeta med i framtiden, formulerades utifrån vitt skilda positioner. Precis som Jared beskriver sig inte ha kunnat tänka på framtiden innan han fick uppehållstillstånd förklarar Rabah att hans tillvaro handlar om att klara sig för dagen. Nidal däremot berättar att han skulle vilja jobba med att hjälpa människor som befinner sig i en utsatt livssituation och Abdal drömmer om att arbeta med ekologiskt jordbruk. Daniel, som har en oavslutad läkarexamen i Bolivia, vill läsa vidare till sjuksköterska i Sverige och är tydlig med att han inte vill tillbaka till det mycket ansträngande arbetet som rivningsarbetare. Intervjuerna med Rabah, Nidal, Abdal och Daniel karakteriseras mer eller mindre av ett slags pendlande mellan å ena sidan uttryck av frustration eller uppgivenhet och å andra sidan hoppfullhet. Även om intervjuerna rymmer framtidsperspektiv förefaller det som att deras tillvaro som papperslösa eller asylsökande framförallt kretsar kring nuet. Inte minst eftersom arbetssituationen ständigt kräver nya lösningar. Samma dag som jag träffar Daniel har han fått veta att han kanske kan få börja arbeta på en restaurang. Han spricker upp i ett leende när det kommer på tal: ”Jag känner mig idag, en bra dag, bra dag. Jag är glad idag.”

Ett annat tidsperspektiv representerar Jared när han beskriver känslan av att stå inför de möjligheter som uppehållstillståndet ger. Som visas i ovanstående citat betonar han samtidigt att han nog inte ser universitetsstudier som ett alternativ. För Jonathan däremot, framställs det som en självklarhet att han ska bygga vidare på sin universitetsexamen. Det ligger nära till hands att förstå Jonathans och Jareds framtidsplaner mot bakgrund av deras vitt skilda

klassbakgrunder; medan Jonathan växte upp i en akademisk medelklassfamilj har Jared sedan tidig ålder levt och arbetat som papperslös. Denna analys kräver dock sin nyansering i relation till Munjids framtidsplaner. Liksom Jared är Munjid uppvuxen i mycket fattiga förhållanden, men i likhet med Jonathan planerar han en framtid på universitetet. ”... nu som jag har uppehållstillstånd jag själv, jag kan bestämma allt” säger Munjid och understryker att när man är ung måste man kämpa, och att det finns alla möjligheter i Sverige. Jag har tidigare visat hur Jonathan positionerar sig mot migranter som väljer att fortsätta arbeta med okvalificerade yrken trots uppehållstillstånd. En liknande positionering återfinns i Munjids resonemang när han framhåller sin självständighet i relation till dem som går på bidrag: ”... när dom får uppehållstillstånd ... så dom tänker, det är allt klart. Dom studerar inte kanske, eller dom jobbar inte för att Socialtjänsten dom hjälper, eller på statsbidrag, dom hjälper betala hyran. Men för mig själv, det är inte så ...” Jag har flera gånger i studien visat på informanternas benägenhet att framhålla sin arbetsförmåga, drivkraft och självständighet. Även om Munjid, Jonathan och övriga informanter i studien har skilda bakgrunder och asylsituationer delar de erfarenheten av uteslutning och utsatthet. Det förefaller som att arbetet blir ett redskap som möjliggör för dem att, oavsett asylstatus, positionera sig *mot* föreställningen om dem själva som *offer* eller *hot*, för att istället framstå som självständiga aktörer och som tillgångar på den svenska arbetsmarknaden, eller som Jared säger ”... jag ska försöka vara en bra person och jag var en tacksam person och jag kan göra nånting som ... det var bra för Sverige.”

KAPITEL 5: INTERVJUN SOM FÖRHANDLINGSSITUATION

I detta avslutande kapitel fokuserar jag på några av de intervjusituationer som ligger till grund för studien. Här visar jag hur intervjun som lokal och relationell situation ger konkreta ingångar till en analys av informanternas förhandlingar med, och motstånd mot, de karakteristika som tillskrivs positionen papperslös.

Positioneringar i intervjuerna

Nidal: Jag bara käftar, du [är] bara tyst, och sitter och lyssnar.

Johanna: [skrattar] Men jag lyssnar, jag lyssnar!

Nidal: Du kan stoppa den här jag skulle behöva röka.

Jag stänger av diktafonen och Nidal går ut på min balkong för att röka en cigarett. Det är en solig februaridag 2015 och jag gör min första intervju till studien. När Nidal pausar intervjun har vi pratat i drygt en timme och jag märker hur det börjar kurra i magen. Jag frågar honom för andra, eller kanske tredje gången om han vill ha lite fika. Nidal tittar på mig från balkongen, tackar nej till fika och skrattar när han tillägger att papperslösa måste lära sig att inte bli hungriga. Nidal skämtar på ett ironiserade vis om papperslöshet flera gånger under vårt möte, till exempel när han berättar att det ibland är samma personer som faller rasistiska kommentarer som senare erbjuder honom arbete: ”Det är roligt! Det ... papperslösalivet ... dom har också ett roligt liv, utan tillstånd.” Någon timme tidigare hade jag och Nidal mötts upp vid tunnelbanan. Efter att vi hälsat på varandra frågar Nidal vad jag vill ha att dricka samtidigt som han styr stegen mot kiosken. ”Det är bra tack, jag har ju kaffe och te hemma, och bor alldeles nära” svarar jag och visar upp konsumkassen med fikamaterial. Men Nidal insisterar, räcker mig en rykande kopp och vi börjar gå hem till mig. Väl framme låser jag upp dörren. Det uppstår en ögonblickssituation när vi båda vill släppa in den andra i lägenheten. Jag går in först och några minuter senare börjar vi intervjun.

I egenskap av forskare och museirepresentant hade jag stämt träff med informanterna mot bakgrund av deras erfarenheter av att arbeta utan tillstånd. Att positioneras som forskare och museirepresentant är något annat än att positioneras som papperslös, då det sistnämnda är att betrakta som en tvingande positionering som ger sociala konsekvenser i form av utestängning men också tillskrivs reducerande egenskaper som *kollektiv* (se Holgersson 2011:64). Redan i urvalsprocessen gjordes informanterna till representanter för den heterogena skaran papperslösa, alternativt migranter med erfarenhet av papperslöshet, som i relation till majoritetssamhället tilldelas en kollektiv identitet som *de andra* (Hall 2013:247–249). Jag låter ett citat från intervjun med Jared exemplifiera hur positioneringen kunde gå till i intervjusituationen. När jag frågar Jared hur han stod ut med att bli så dåligt behandlad på en av sina arbetsplatser dröjer han lite med att svara, och säger sedan:

... ja, det, man kan säga såhär, du hade inte den här situationen och du hade inte, du hade inte den här situationen och du hade, du hade ingen som jag, du har ... på den här tiden jag hade inga pengar och jag tvingades att vara där, annars jag ville

inte, aldrig att jobba såhär och han prata så dumt med mig. På den här tiden jag var papperslös och jag kunde inte göra nånting ... (Jared).

Som tidigare visat innehåller intervjuerna flera beskrivningar av undermåliga arbetsmiljöer och utnyttjande chefer. Efter att ha gjort några intervjuer började jag känna en viss ovilja inför att ställa följdfrågor om hur informanten hanterade dessa situationer. Svaret var så gott som alltid detsamma (det *gick* inte att protestera) och jag upplevde det som att jag ofrånkomligen positionerade informanten som *maktlös*. Samtidigt visar citatet från intervjun med Jared på informantens möjligheter till förhandling med reducerande positioneringar likt denna. Genom att han positionerar mig som någon som inte kan förstå, eftersom jag saknar egen erfarenhet, förklarar han samtidigt att han inte identifierar sig med någon som blir *utnyttjad*. Hade intervjun gjorts av någon med egen erfarenhet av papperslöshet är det troligt att Jareds svar hade formulerats annorlunda, vilande på andra föreställningar om forskarens bild av honom. På liknande vis skulle inledande återgivna intervjusituation med Nidal kunna förstås. Att han på olika sätt skämtar om papperslösheten och manifesterar ett aktörskap i intervjusituationen betraktar jag som en förhandling med föreställningen om den papperslösa som *hjälplos*. Genom att istället bjuda mig på kaffe och leda in mig i min egen lägenhet agerade han snarare enligt könskodade förväntningar på honom som man, en position som högst troligt ger större handlingsutrymme än den utsatthet och maktlöshet som förknippas med papperslösheten.

Ett tredje exempel som illustrerar subjektens överdeterminering, det vill säga att det i en och samma situation kan positioneras av och identifiera sig med flera subjektpositioner, är hämtat från mitt möte med Munjid. I ett konferensrum på Arbetets museum ägnade vi drygt en timme åt att samtala om hans tidigare erfarenheter av att arbeta som papperslös. När Munjid berättar om sina vänner som är papperslösa och om deras svårigheter att hitta arbeten understryker han att han ser det som sitt ansvar att hjälpa dem i den utsträckning han kan. Vid slutet av intervjun går jag igenom mina intervjufrågor och i pausen som uppstår börjar Munjid ställa frågor om Arbetets museums verksamhet, vilket leder till frågan om huruvida museet skulle kunna erbjuda arbete till hans papperslösa vänner. Den omvända intervjusituation som uppstår synliggör hur subjektpositioner hela tiden görs i relation. Här positionerar sig Munjid som en strateg på arbetsmarknaden som, i likhet med andra informanter i studien, tar varje tillfälle i akt att söka arbete. Själv blir jag i den specifika situationen, i ett konferensrum på Arbetets museum, inte bara representant för museet, utan även svensk lagstiftning.

KAPITEL 6: AVSLUTANDE DISKUSSION

De uppskattningsvis 10–50 000 papperslösa som lever i Sverige har olika bakgrunder, omständigheter och förutsättningar. Heterogeniteten gör sig även märkbar i den här studien som syftar till att undersöka sju migranternas upplevelser av att leva och arbeta i Sverige utan tillstånd. Trots diversiteten positioneras papperslösa som kollektiv, mot bakgrund av deras juridiska avsaknad av tillstånd att leva i Sverige. Styrkan med att lyfta fram marginaliserade grupper *egna* erfarenheter är att komplexiteter synliggörs, vilket i sin tur kan bidra till att stereotyper utmanas. Med en diskursteoretisk analys har jag undersökt vilka diskurser om papperslöshet som framträder i informanternas berättelser, hur informanterna förhandlar med, och gör motstånd mot, dessa diskursers positioneringar, samt hur erfarenheterna kan förstås i relation till deras klassbakgrund, kön och etnicitet. Under arbetet med studien har jag betraktat intervjusituationerna som konkreta ingångar till en förståelse för de diskurser som positionerar papperslösa och hur informanterna förhandlar med desamma. Särskilt uppmärksam har jag varit på situationer där informanterna formulerar sina berättelser genom att inkludera mig, det vill säga när jag gjordes till representant för det samhälle som positionerar papperslösheten.

Efterlyst och eftertraktad

Jag kommer här redogöra för två diskurser som är särskilt framträdande i informanternas berättelser. Att den *nationella diskursen* utgör själva förutsättningen för den papperslösa positionen klargjordes redan i metodkapitlet. I arbetet med intervjuerna har jag blivit uppmärksam på att samma diskurs även tillskriver den papperslösa en rad andra betydelser varav några är av mer nationalistisk karaktär. Det handlar om föreställningar om den papperslösa som hot, kriminell och passiv. Den andra framträdande diskursen kan benämnas som en slags *offerdiskurs*. Denna diskurs förefaller på sätt och viss vara ovanstående diskurs motsats, men har likväl en reducerande funktion. I denna diskurs positioneras den papperslösa som maktlös, utnyttjad och gömd. Mitt intryck är att informanterna både bekräftar och gör motstånd mot dessa positioneringar. Nedan ger jag några exempel på hur.

Informanternas berättelser, som vittnar om rädsla och frustration, utestängning och otrygghet, karakteriserar det som socialantropologen Susan Bibler Coutin (2003) benämner som icke-existens. Genom att undvika att sticka ut i stadsrummet eller gå i konflikt med sin arbetsgivare minskar risken att bli upptäckt som papperslös, eller att förlora arbetet. Denna slags *foglighet* är enligt socialantropologen Shahram Khosravi (2006) en konsekvens av den papperslösas utsatta situation. Intervjumaterialet visar samtidigt att faktorer såsom arbete, bostad och kapital ger ett vidgat utrymme i stadsrummet. Att som en informant säga sig leva ett vanligt liv kan ses som ett motstånd mot föreställningen om den papperslösas konstant *gömda* tillvaro. Trots den otrygghet, rättslöshet och utsatthet som informanterna vittnar om är de högst närvarande i samhället, inte minst genom deras utförda arbete. Intervjuerna skildrar prekariatets villkor på den informella arbetsmarknaden som kräver flexibilitet och nätverkande och i retur erbjuder tillfälliga, lågbetalda arbeten med undermåliga arbetsvillkor (Standing 2011). Informanterna uttrycker på olika sätt kritik mot arbetsgivarnas lågt ställda villkor och de papperslösas utsatthet på arbetsmarknaden. Det förefaller som att tidigare erfarenheter av normativa positioner ger särskilt påtaglig friktion när de utmanas i

arbetsituationer. Den informant som klassmässigt urskiljer sig från övriga informanter med sin medelklassbakgrund är också den som tydligast tar avstånd från och kritiserar de undermåliga arbetsförhållandena. Jag har även visat att det förekommer ett slags normaliserande förhållningssätt till de dåliga arbetsvillkoren. Förutom att det ger en bild av den papperslösas utsatthet, kan det också förstås som ett motstånd mot diskursen om den *utnyttjade*, *maktlösa* papperslösa. Genom att förklara maktutövandet som något opersonligt och strukturellt, det vill säga hänvisa till marknadens logik, görs en slags (nödvändig) anpassning till den nyliberala diskursens logik.

Att flera av informanterna på olika sätt framhåller sin förmåga att arbeta hårt, liksom drivkraft och nyfikenhet som arbetsökande, skulle kunna förstås som en reaktion mot en positionering av den papperslösa som *hjälplos* och *passiv*. När nyss nämna egenskaper ges en positiv laddning framstår informanterna snarare som *självständiga strateger* och *överlevare* på arbetsmarknaden, det vill säga handlande subjekt som förstått att flexibilitet och lågt ställda villkor är ett nödvändigt konkurrensmedel för den som saknar tillstånd att arbeta. Denna positionering tycks även vara sammanlänkad med manligt kodade förväntningar om styrka och aktörskap, men bör kanske framförallt förstås mot bakgrund av den rasifierade positionering som två informanter vittnar om. Misstänkliggörandet av den icke-vita migranten som *hot* mot arbete och välfärd skulle även kunna förklara att flera informanter positionerar sig mot alternativa inkomstmöjligheter, såsom tiggeri och kriminalitet. Därigenom framställer de sig själva som handlande subjekt, som trots sin utsatthet lever sitt liv i linje med sina ideal. Även talet om skatten kan ses som en reaktion mot positioneringen av den papperslösa som *hot* eller *passiv*. Skatten görs inte bara till en symbol för den jämlika arbetsituation som ett arbets- eller uppehållstillstånd i Sverige antas ge. Att säga sig vilja betala skatt kan också ses som ett argument för inkludering i den nationella gemenskapen, liksom ett avståndstagande från en negativ, etnifierad positionering av migranter som kollektiv.

Att leva i rädslan för deportation, arbeta utan skyddsnet, ha begränsade möjligheter att protestera och samtidigt positioneras som *offer* och *hot* kräver sannolikt strategier för att återupprätta sitt värde som människa. Jag anser att den här studiens främsta bidrag är att den illustrerar möjligheter till motstånd mot dessa reducerande diskurser. Ett särskilt intressant resultat är betydelsen av arbete för möjligheten till motstånd. Genom att på olika sätt positionera sig som kompetenta, självständiga, strategiska och moraliska arbetstagare som vill bidra till samhället framstår de som handlande subjekt.

Förslag på forskning

Jag betraktar den här studien som en utgångspunkt för vidare forskning om papperslösas situation på arbetsmarknaden i Sverige. I en framtida studie vore det relevant att fokusera på papperslösa kvinnors situation på den informella arbetsmarknaden. Det skulle även placera den här studien i ett nytt ljus. Baserat på intervjuerna i studien skulle jag även vilja se forskning som undersöker hur papperslösas arbetsituation är sammanlänkat med hälsa. En sådan forskningsinriktning skulle med fördel kunna göras genom att inkludera affektiva analyser av materialet. Hur påverkar det en människas psykiska och fysiska hälsa att dagligen uppleva diskriminering i arbetslivet med begränsade möjligheter att kräva sina rättigheter?

REFERENSER

- Arbetaren. 2008-03-03. "Ordning och reda i stad och på marknad." Tillgänglig på internet: <http://arbetaren.se/artiklar/ordning-och-reda-i-stat-och-pa-marknad/>
- Blomgren, Stina (2008). *Svart notis*. Stockholm: Atlas.
- Castles, Stephen, Haas, Hein de & Miller, Mark J. (2014). *The age of migration: international population movements in the modern world*. Fifth edition.
- Cohen, Mardge H. (2009) "Commentary: Undocumented Women: Pushed from Poverty and Conflict, Pulled into Unjust Disparity", *Journal of Public Health policy*, 30:423-426.
- Coutin, Susan Bibler (2003) *Legalizing Moves: Salvadorian Immigrants' Struggle for U.S. Residency*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Dagens Nyheter. 2015-05-23. "Skuggsamhället mitt ibland oss." Tillgänglig på internet: <http://fokus.dn.se/skuggsamhallet-mitt-ibland-oss/>
- Dagens Nyheter. 2015-05-25. "De hotas i jakten på ett drägligt liv." Tillgänglig på internet: <http://fokus.dn.se/mongoliska-kvinnor/>
- Dahlstedt, Magnus & Neergaard, Anders (red.) (2013). *Migrationens och etnicitetens epok: kritiska perspektiv i etnicitets- och migrationsstudier*. 1. uppl. Stockholm: Liber.
- De los Reyes, Paulina & Mulinari, Diana (2005). *Intersektionalitet: kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap*. 1. uppl. Malmö: Liber.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar (1996). *Vardagslivets etnologi: reflektioner kring en kulturvetenskap*. Stockholm: Natur och kultur.
- Entershari, Fereshteh (1994) "Iranska flyktingars identitetsproblem." *Kvinnor och fundamentalism* 2:14-34.
- Farahani, Fataneh (2013) Racializing Masculinities in different diasporic spaces. I *Rethinking transnational men: beyond, between and within nations*, Jeff Hearn, Marina Blagojević, & Katherine Harrison (red.), 147-162. New York: Routledge.
- Fastighetsanställdas förbund (2008). *Projekt RITA. Rättvis ingång till arbete*. Tillgänglig på internet: <http://www.temaasyl.se/Documents/Organisationer/Ovriga/RITA-r%C3%A4ttvis%20ing%C3%A5ng%20till%20arbete.pdf>
- Foucault, Michel (2002). *Sexualitetens historia. Bd 1, Viljan att veta*. [Ny utg.] Göteborg: Daidalos.
- Fägerborg, Eva (2011) Intervjuer. I *Etnologiskt fältarbete*. 2., [omarb. och utök.] uppl. Red. Lars Kaiser & Magnus Öhlander (red.), 85-112. Lund: Studentlitteratur.
- Habel, Ylva (2012) Rörelser och schatteringar inom kritiska vithetsstudier. I *Om ras och vithet i det samtida Sverige*. Tobias Hübinette, Helena Hörnfeldt, Fataneh Farahani & René León R. (red.), 45-82. Tumba: Mångkulturellt centrum.
- Hall, Stuart, Evans, Jessica & Nixon, Sean (red.) (2013). *Representation*. 2. ed. London: SAGE.
- Hansen, Peo (2008). *EU:s migrationspolitik under 50 år: ett integrerat perspektiv på en motsägelsefull utveckling*. 1. uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Holgersson, Helena (2011). *Icke-medborgarskapets urbana geografi*. Diss. Göteborg : Göteborgs universitet, 2011.

- Hübinette, Tobias, Hörnfeldt, Helena, Farahani, Fataneh & León Rosales, René (red.) (2012). *Om ras och vithet i det samtida Sverige*. Tumba: Mångkulturellt centrum.
- Kajiser, Lars & Öhlander, Magnus (red.) (2011). *Etnologiskt fältarbete*. 2., [omarb. och utök.] uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Khosravi, Shahram (2008) På undantag i folkhemmet. I Försäkringskassans Socialförsäkringsrapport 2008:4, *Ojämlighet och utanförskap. Rapport från forskarseminarium i Umeå 23–24 januari 2008*.
- Khosravi, Shahram (2006). ”Territorialiseraad mänsklighet: irreguljära immigranter och det nakna livet.” I *Om välfärdens gränser och det villkorade medborgarskapet*. Paulina de los Reyes (red), 283–310. Stockholm: 2006. Rapport av Utredningen om makt, integration och strukturell diskriminering, SOU 2006:37. Tillgänglig på internet: <http://www.regeringen.se/contentassets/7be1b0776af7490a807ed22ba5a8eaa3/om-valfardens-granser-och-det-villkorade-medborgarskapet-del-2-av-2-kapitel-5---kapitel-10-samt-forfattarpresentation-sou-200637>
- Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal (2008). *Hegemonin och den socialistiska strategin*. Göteborg: Glänta.
- Laclau, Ernesto (2007). *On populist reason*. [New pbk. ed.] London: Verso.
- Leander, Peter (2014) *Skyldig till motsatsen bevisats. En granskning av polisens inre utlänningskontroller*. Tillgänglig på internet: <http://www.arenaide.se/wp-content/blogs.dir/4/files/2014/02/Rapport-%E2%80%93Skyldig-tills-motsatsen-bevisats-webb2.pdf>
- Lindqvist, Beatriz (2014) Kvinnors transnationella migration. I *Det globaliserade arbetslivet*. Marinette Fogde & Johanna Övling (red), 35-43. Möklinta: Gidlund i samarbete med Arbetets museum.
- Lindqvist, Mats (2012) ”Klasskamrater revisited. Om klass i ett diskursteoretiskt perspektiv.” *Kulturella perspektiv: svensk etnologisk tidskrift* 2012:2-4.
- Läkare i världen. *Tillgång till vård för papperslösa i elva europeiska länder* (2009). Läkare i världens kartläggning av tillgång till vård i Europa. Rapport om 2008 års undersökning.
- Martinsson, Lena (2006). *Jakten på konsensus: intersektionalitet och marknadsekonomisk vardag*. 1. uppl. Malmö: Liber.
- Mattsson, Kristina (2008). *De papperslösa och de aningslösa*. Stockholm: Leopard
- Migrationsverket. Dublinförordningen. Tillgänglig på internet: http://www.migrationsverket.se/download/18.5e83388f141c129ba6313f31/1421767370233/dublinforordningen_sv.pdf
- Molin, Kari (2010). *Berättelser från det gömda Sverige*. Stockholm: Carlsson
- Papperslösa Stockholm*. Information tillgänglig på Wikipedia: http://sv.wikipedia.org/wiki/Pappersl%C3%B6sa_Stockholm
- Rosengren, Annette (2014). *Springa på vatten: transit Grekland : om flyktingar och immigranter i EU:s utkant*. Stockholm: Carlsson.
- Rosengren, Annette (2009). *Vinna eller försvinna: om flykt, asyl och hjälpare*. Stockholm: Carlsson.
- Sigvardsson, Erika (2012). *Presenting the absent: an account of undocumentedness in Sweden*. Diss. Uppsala : Uppsala universitet, 2012.

- Sjöstedt Landén, Angelika (2012). *Moved by relocation: professional identification in the decentralization of public sector jobs in Sweden*. Diss. (sammanfattning) Umeå : Umeå universitet, 2012.
- Socialstyrelsens rapport (2010). *Social rapport 2010*. Tillgänglig på internet: <http://www.socialstyrelsen.se/Lists/Artikelkatalog/Attachments/17957/2010-3-11.pdf>
- Standing, Guy (2013). *Prekariatet: den nya farliga klassen*. Göteborg: Daidalos
- Thörn, Håkan, Eriksson, Catharina & Eriksson Baaz, Maria (red.) (1999). *Globaliseringens kulturer: den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*. Nora: Nya Doxa.
- Utlänningslagen, 20 kap 5§*. Tillgänglig på internet: http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Utlanningslag-2005716_sfs-2005-716/#K6
- Qvist, Martin, Suter, Brigitte & Ahlstedt, Sara (2013). Migration – suveränitet, gränser och kontroll. I *Migrationens och etnicitetens epok: kritiska perspektiv i etnicitets- och migrationsstudier*. Magnus Dahlstedt & Anders Neergaard (red), 54-81. Stockholm: Liber AB.
- Winther Jørgensen, Marianne & Phillips, Louise (2000). *Diskursanalys som teori och metod*. Lund: Studentlitteratur.

Informanterna

Samtliga intervjuer är utförda av författaren mellan den 6 februari och den 1 april 2015. Informanternas namn är fingerade.

- 1. Nidal** är i tjugooårsåldern och lever sedan flera år tillbaka som papperslös. Han har haft ett flertal arbetsgivare i Sverige, till exempel inom bygg- och restaurangbranschen.
- 2. Abdal** är i trettioårsåldern, har tillfälligt uppehållstillstånd i Italien och har levt och arbetat i Sverige utan tillstånd i några år. Abdal har haft flera arbetsgivare i Sverige, till exempel inom städ- och byggbranschen.
- 3. Daniel** är i trettioårsåldern, har levt flera år som papperslös i Sverige och är asylsökande vid tiden för intervjun. Daniel har stor erfarenhet av att arbeta som papperslös i Sverige, bland annat inom bygg- och städbranschen.
- 4. Jonathan** är i fyrtioårsåldern och har uppehållstillstånd vid tiden för intervjun. Jonathan levde under flera år i väntan på deportation efter avslag på hans asylansökan. Under tiden arbetade han bland annat på en bilfirma.
- 5. Jared** är i tjugooårsåldern, har levt flera år som papperslös och har uppehållstillstånd vid tiden för intervjun. Jared har en del erfarenheter av att arbeta som papperslös i Sverige, bland annat med varuhantering och trädgårdsarbete.
- 6. Munjid** är i tjugooårsåldern, har levt flera år som papperslös och har uppehållstillstånd vid tiden för intervjun. Munjid har stor erfarenhet av att arbeta som papperslös i Sverige, bland annat på restaurang och med reklamutdelning.
- 7. Rabah** är i tjugooårsåldern och lever som papperslös i Sverige sedan ett flertal år tillbaka. Rabah har stor erfarenhet av att arbeta som papperslös i Sverige, bland annat på bilverkstad och med varuhantering.

